

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

**Μορφές κινητικότητας και κοινωνικής δικτύωσης
στα θεματικά πρότυπα του Έπους του Διγενή Ακρίτη
(από το χειρόγραφο του Εσκοριάλ)**

Ευγενία Παναγοπούλου

Διπλωματική εργασία

Ημερομηνία παρουσίασης: 19 Ιουνίου 2025

Επιβλέπουσες/ων καθηγήτριες/της:

Έφη Ράγια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ιωάννης Βαραλής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μαρία Λεοντσίνη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Περίληψη

Η διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των θεματικών προτύπων στο Έπος του Διγενή Ακρίτη με σκοπό την ανάδειξη των μορφών κοινωνικής δικτύωσης και κινητικότητας, καθώς η συνεχής μετακίνηση των ηρώων διατρέχει την λογοτεχνική αφήγηση και, τελικά, συνθέτει τον επικό κόσμο του ήρωα. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί η απεικόνιση της κοινωνίας των βυζαντινών ακριτών και η καταγραφή της ηρωικής εποχής των πολεμικών αντιπαραθέσεων με τους Άραβες επιδρομείς αλλά και η ακόλουθη περίοδος άμβλυνσης των διαφορών και της ειρηνικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος -12ος αι.). Η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να συμβάλει στη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου μέσα από την προβολή του ρόλου της κινητικότητας που αναπτύσσεται στα ακριτικά θέματα και να αναδείξει τη νέα ρευστή μεθοριακή ταυτότητα, εθνοτική και θρησκευτική, που αναδύεται στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα.

Λέξεις-κλειδιά: Διγενής Ακρίτης, κινητικότητα, δίκτυα, στρατιωτική αριστοκρατία, σύνορα

English Abstract

The thesis focuses on the investigation of the thematic motifs and the forms of social networking in the epic of Digenis Akritis as they emerge through the “lens” of human mobility, given that the constant movement of the heroes runs through the literary narrative and, ultimately, composes the epic world of the hero. More specifically, an attempt will be made to depict the society of the Byzantine akrites and to record the heroic era of military confrontations with the Arab invaders, as well as the following period of alleviation of differences and peaceful coexistence between Christians and Muslims during the middle Byzantine period (9th -12th centuries). This research aspires to contribute to the study of the social history of Byzantium by highlighting the role of the human mobility that led to the emergence of a new fluid border identity, ethnic and religious, at the eastern borders of the empire in the 12th century.

Keywords: Digenis Akritis, mobility, networks, military aristocracy, borders

Περιεχόμενα

Περίληψη-English Abstract.....	1
Περιεχόμενα.....	2
Εισαγωγή.....	4

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Χειρόγραφα

1.α. Η χειρόγραφη παράδοση του Έπους.....	6
---	---

1.β. Η παλαιότητα του χειρογράφου Ε και η χρονολόγηση του Έπους	7
---	---

2. Ιστορικό πλαίσιο.....	9
--------------------------	---

3. Η υπόθεση του έργου.....	11
-----------------------------	----

3.α. Το άσμα του αμυρά (1-609).....	11
-------------------------------------	----

3.β. Τα άσματα του Διγενή (610-1867).....	12
---	----

α' άσμα: Ο Διγενής στους απελάτες (610-701).....	12
--	----

β' άσμα: Η νιότη και ο γάμος του Ακρίτη (702-1088).....	12
---	----

γ' άσμα: Ο δράκος το λιοντάρι, οι απελάτες, η Μαξιμού (1089-1605).....	12
--	----

δ' άσμα: Η κατοικία, ο κήπος και ο τάφος (1606-1694).....	13
---	----

ε' άσμα: Ο θάνατος του Ακρίτη (1695-1867).....	13
--	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Θεματικά και αφηγηματικά πρότυπα στον Διγενή του Εσκοριάλ.

Εισαγωγικά.....	14
-----------------	----

1. Το άσμα του αμυρά

1.α. Η απαγωγή της κόρης του Δούκα.....	14
---	----

Η γενεαλογία του αμυρά.....	15
-----------------------------	----

Η γενεαλογία των Δουκών.....	16
------------------------------	----

Η αιχμαλωσία και η απελευθέρωση της κόρης.....	18
--	----

Η ενσωμάτωση των ξένων στη βυζαντινή κοινωνία.....	19
--	----

1.β. Το γράμμα της εμίρισσας.....	21
-----------------------------------	----

1.γ. Οι ευγενείς Ρωμαίοι και Σαρακηνοί.....	23
---	----

2. Τα άσματα του Διγενή

2.α. Οι ανδραγαθίες του Διγενή.....	26
-------------------------------------	----

Ο Διγενής και οι απελάτες (άσματα α' και γ').....	27
---	----

Μάχες – Μονομαχίες.....	31
-------------------------	----

2.β. Ο βίος του Διγενή (γ' άσμα).....	34
---------------------------------------	----

Το κυνήγι.....	34
----------------	----

Η απαγωγή της νύφης	36
---------------------------	----

Ο γάμος.....	37
--------------	----

2.γ. Η κατοικία και ο κήπος (δ' άσμα).....	40
2.δ. Ο τάφος και η κλίνη (δ' άσμα).....	41
2.ε. Ο θάνατος του Ακρίτη (ε' άσμα).....	42

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Κινητικότητες, ταυτότητες, δίκτυα

1.Η κινητικότητα στο Έπος

Εισαγωγικά.....	44
-----------------	----

Μορφές κινητικότητας

1.α. Φυσική κινητικότητα.....	44
Άνθρωποι και ζώα	
Αγαθά	

1.β. Γραπτή επικοινωνία, πολιτισμικές πρακτικές και λογοτεχνικές αναφορές.....	46
--	----

1.γ. Κοινωνική κινητικότητα.....	47
----------------------------------	----

2. Η ταυτότητα του ήρωα

Εισαγωγικά.....	49
-----------------	----

Ο βυζαντινός Καππαδόκης ευγενής Βασίλειος Διγενής Ακρίτης.....	49
---	-----------

 Ρωμαίος

 Καππαδόκης

 Βασίλειος

 Διγενής και Ακρίτης

3. Θεσμοί και κοινωνικά δίκτυα στο Έπος του Διγενή του Εσκοριάλ

Εισαγωγικά.....	53
-----------------	----

3.α. Θεσμοί.....	54
------------------	----

3.β. Κοινωνικά δίκτυα: Ο μόνος (:) Διγενής.....	55
---	----

Συμπεράσματα

1. Ο ρόλος της Κινητικότητας στο Έπος.....	57
--	----

2. Κοινωνική δυναμική και θεσμοί.....	58
---------------------------------------	----

3. Η ταυτότητα του Διγενή ως αντανάκλαση της συνοριακής πραγματικότητας	59
---	----

Βιβλιογραφία.....	62
--------------------------	-----------

Παράρτημα.....	75
-----------------------	-----------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Έπος του Διγενή Ακρίτη θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα έργα της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας. Αφηγείται τη ζωή και τα κατορθώματα του Διγενή, ενός μυθικού ήρωα που γεννήθηκε και έδρασε στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αι.). Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των θεματικών προτύπων και των μορφών κοινωνικής δικτύωσης στο Έπος όπως αναδεικνύονται υπό το πρίσμα της ανθρώπινης κινητικότητας, εφόσον η συνεχής μετακίνηση των ηρώων διατρέχει την λογοτεχνική αφήγηση και, τελικά, συνθέτει τον επικό κόσμο του Διγενή Ακρίτη.¹

Η μέχρι τώρα έρευνα γύρω από το Έπος του Διγενή έχει επικεντρωθεί κυρίως στις λογοτεχνικές και ιστορικές του πτυχές.² Επίσης, παρόλο που η σύγχρονη ιστοριογραφική έρευνα έχει ασχοληθεί με τη μελέτη της κοινωνίας της μεθορίου,³ θεωρούμε ότι δεν έχει μελετηθεί ακριβώς ο τρόπος με τον οποίο η φυσική και κοινωνική κινητικότητα συντελούν στην ανάπτυξη της πλοκής και των χαρακτήρων, διαμορφώνοντας τη μεικτή ταυτότητα του Διγενή Ακρίτη και, εν τέλει, αντανakλούν την κοινωνική και πολιτισμική δυναμική της στρατιωτικής “ακριτικής” αριστοκρατίας.

Το ποίημα διασώζεται σε έξι χειρόγραφες παραλλαγές που ανακαλύφθηκαν τον 19ο αιώνα.⁴ Από αυτές, ο κώδικας του Εσκοριάλ (Ε) χρονολογείται στον 15ο αι. και θεωρείται ότι βρίσκεται πιο κοντά στο αρχέτυπο, το οποίο οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν στον 12ο αιώνα.⁵ Λόγω του λογοτεχνικού χαρακτήρα και της αδυναμίας ακριβούς χρονολόγησης του κώδικα Ε, το κείμενο θα μελετηθεί σε συνδυασμό με άλλες πηγές, πρωτογενείς (βυζαντινή ιστοριογραφία κλπ.) και δευτερογενείς (σύγχρονη βιβλιογραφία).

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε την κοινωνική πραγματικότητα των ακριτών της ανατολικής μεθορίου. Επίσης, αποδεχόμενοι την υπόθεση ότι το αρχέτυπο του κώδικα Ε προηγείται χρονολογικά των άλλων κωδίκων και αποτελεί το πλησιέστερο κείμενο στην αρχική μορφή του έργου, θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε αφενός την ηρωική εποχή των πολεμικών ανταγωνισμών μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων και αφετέρου την περίοδο άμβλυνσης των

¹ Κατά τον Cresswell, η μελέτη της κινητικότητας είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Η έννοια της κινητικότητας είναι κεντρική τόσο για τον κόσμο όσο και για την κατανόησή του, εφόσον οι κινητικότητες αποκτούν νόημα μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά πλαίσιο κοινωνικής και πολιτιστικής εξουσίας. Cresswell, *On the move*, 1-2.

² Ενδεικτικά, βλ.: Αλεξίου, Διγενής Ε. Jeffreys, G/E. Galatariotou, *Oppositions*. Fenik, *The Escorial version*. Mavrogordato, Διγενής. Beck, *Ιστορία*. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τομ. 1. Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή*. Beaton- Ricks, *Digenes Akrites*.

³ Ενδεικτικά, βλ. τους τόμους των συνεδρίων: R. Bartlett - A. Mackay (επιμ.), *Medieval frontier societies*, (: Clarendon Press) Oxford 1989. H. Ahrweiler - A. E. Laiou (επιμ.), *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, [Harvard University Press], Washington, D. C. 1998. A. Eastmond (επιμ.), *Eastern approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, (University of Warwick, Coventry, March 1999), *Ashgate/Variorum* 2001. Ειδικότερα τη μελέτη: Kaldellis, *Byzantine borders*, 100-124.

⁴ Αναλυτικά για τα έξι μοναστηριακά χειρόγραφα, βλ. πιο κάτω, σελ. 6 κ.ε.

⁵ Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων, σελ. 7 κ.ε.

διαφορών και της ειρηνικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων που ακολουθεί, όπως αυτά προκύπτουν από την αφήγηση των ανδραγαθιών και του βίου του ήρωα στην εν λόγω παραλλαγή.

Πιο συγκεκριμένα, θα επιδιώξουμε να σκιαγραφήσουμε τον ήρωα ως μέλος της στρατιωτικής αριστοκρατίας και να ανιχνεύσουμε τα κοινωνικά δίκτυα στα οποία κινείται κατά τις περιπλανήσεις του, όπως αυτά αναδύονται μέσα από τα πολιτισμικά και ιστορικά στοιχεία του έργου (το ιστορικό πλαίσιο, τις καθημερινές ενασχολήσεις, και, κατά κύριο λόγο, τους κώδικες συμπεριφοράς και τη ζωή των ακριτών). Θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη σημασία της οικογένειας, της συγγένειας και της τοπικής κοινότητας στην κοινωνική οργάνωση των ακριτών, να διερευνήσουμε τις σχέσεις μεταξύ των ακριτών και της κεντρικής εξουσίας, να αναλύσουμε μορφές κοινωνικής κινητικότητας, όπως η κοινωνική αναβάθμιση ή και υποβάθμιση μέσω του πολέμου και, τέλος, να συμβάλλουμε στην καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας της ανατολικής βυζαντινής μεθορίου.

Η εργασία αποτελείται από τρία κύρια κεφάλαια: το πρώτο εξετάζει τη χειρόγραφη παράδοση και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται το Έπος και ολοκληρώνεται με μία συνοπτική παρουσίαση της υπόθεσης του έργου. Το δεύτερο μέρος ανιχνεύει τα θεματικά και αφηγηματικά πρότυπα που αναδύονται στον Διγενή Ακρίτη του κώδικα του Ε και το τρίτο μέρος εξετάζει τις μορφές κινητικότητας που περιγράφονται στο κείμενο, τα κοινωνικά δίκτυα και τους θεσμούς που διαμορφώνουν την ταυτότητα του ήρωα και καθορίζουν “τη θέση του στον κόσμο”.

Εν κατακλείδι, η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να συμβάλλει στη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (9^{ος} -12^{ος} αι.) μέσα από την προβολή του ρόλου της κινητικότητας που αναπτύσσεται στα ακριτικά θέματα και να αναδείξει τη νέα ρευστή μεθοριακή ταυτότητα, εθνοτική και θρησκευτική, που αναδύεται στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας τον 12^ο αιώνα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Χειρόγραφα

1.α. Η χειρόγραφη παράδοση του Έπους

Το Έπος του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη σώζεται σε ελληνική γλώσσα σε έξι χειρόγραφες παραλλαγές - πέντε έμμετρες και μια διασκευή σε πεζό λόγο- που ανακαλύφθηκαν τον 19^ο αι. και χρονολογούνται από το 13^ο έως τον 17^ο αιώνα. Οι έξι παραλλαγές παρουσιάζουν διαφορές γιατί ακολουθούν διαφορετική γραπτή ή προφορική παράδοση.⁶

Το χειρόγραφο Τραπεζούντας (Τ) βρέθηκε στη μονή Σουμελά από τον Σ. Ιωαννίδη το 1868 και χρονολογείται στον 16^ο αιώνα.⁷ Το 1878 ανακαλύφθηκε στην Άνδρο το ονομαζόμενο χειρόγραφο Άνδρου/Αθηνών (Α) που σήμερα φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών και χρονολογείται επίσης στον 16^ο αιώνα.⁸ Το χειρόγραφο της Οξφόρδης (Ο) αποτελεί ομοιοκατάληκτη διασκευή του 1670 του ιερομόναχου Ιγνατίου Πετρίτζη από τη Χίο αποτελεί την τελευταία διασκευή του Διγενή.⁹ Το 1898 βρέθηκε το χειρόγραφο της Άνδρου (Ρ) το οποίο γράφτηκε το 1632 από τον μοναχό Μελέτιο Βλαστό και αποτελεί τη μοναδική σωζόμενη διασκευή του Διγενή Ακρίτη σε πεζό λόγο.¹⁰ Τα χειρόγραφα Τ, Α, Ο και Ρ έχει αποδειχτεί ότι προέρχονται από ένα συμπίλημα ενός μη σωζόμενου σήμερα κειμένου, που τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 15^{ου} αιώνα.¹¹

Το παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο του Διγενή είναι ο κώδικας της Κρυπτοφέρρης (Γ).¹² Βρέθηκε στη μονή της Grottaferrata και χρονολογείται περίπου το 1300.¹³ Τέλος, στις αρχές του 20^{ου} αι. βρέθηκε το χειρόγραφο Εσκοριάλ (Ε)¹⁴ που αποτελείται από 1.867 στίχους και χρονολογείται τον 15^ο αιώνα.¹⁵ Θεωρείται ότι τα χειρόγραφα Γ και Ε έλαβαν υλικό από το ίδιο αρχέτυπο κείμενο, το οποίο η Jeffreys ονομάζει συμβατικά *Διγενής.¹⁶

Πρόβλημα όμως αποτελεί για τους ερευνητές τόσο η σχέση των διασκευών μεταξύ τους όσο και η σχέση τους με το αρχέτυπο κείμενο αναφορικά με το περιεχόμενο και τη γλώσσα που αυτό είχε γραφεί αρχικά. Η εξέταση των έξι χειρογράφων δεν έχει οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα

⁶ Jeffreys, G/E, xviii-xxiii. Αλεξίου, Διγενής Ε, 64-73.

⁷ Ιωαννίδης, Σ., Έπος μεσαιωνικόν έκ τοῦ χειρογράφου Τραπεζοῦντος. Ὁ Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, ὁ Καππαδόκης, Κωνσταντινούπολη 1887.

⁸ Μηλιαράκης Α., Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας. Εποποιία Βυζαντινῆ τῆς 10ης ἑκατονταετηρίδος κατὰ τῷ ἑν Ἀνδρῶ ἀνευρεθὲν χειρόγραφον, Αθήνα 1881.

⁹ Lambros, S., Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers, publiés pour la première fois d'après les manuscrits de Leyde et d' Oxford, Paris 1880, 111-237.

¹⁰ Πασχάλης Δ., Οι δέκα λόγοι του Διγενοῦς Ἀκρίτου. Πεζὴ διασκευή, Λαογραφία 9 (1926) 305-441.

¹¹ Jeffreys, G/E, xiii.

¹² Legrand É., Les exploits de Basile Digénis Acritas. Épopée byzantine publiée d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata, Paris 1892.

¹³ Jeffreys, G/E, xix.

¹⁴ Hesseling D. C., Le roman de Digénis Acritas d'après le manuscrit de Madrid, Λαογραφία 3 (1912) 537-604. Καρολίδης, Π., Το Έπος Διγενῆ Ἀκρίτα κατὰ το χειρόγραφον Μαδρίτης ἢ Εσκοριάλ, ΕΕΒΣ 3 (1926) 329-332.

¹⁵ Ο Magdalino, θεωρεῖ ὅτι δυο παλαιότερες διασκευές το Ε και Γ αντιγράφηκαν πριν την πτώση της αυτοκρατορίας ἡ το Ε λίγο μετά την πτώση, Magdalino, Digenes Akrites, 1. Επίσης, βλ. Jeffreys, G /E, xxi.

¹⁶ Jeffreys, G/E, xxv.

σχετικά με το ποιος από τους σωζόμενους κώδικες είναι πιο κοντά στο κείμενο του *Διγενή. Η παλαιότητα των κωδίκων, άλλωστε, δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για τη σχέση τους προς το αρχέτυπο.¹⁷

Η Jeffreys στην εισαγωγή της έκδοσης των δύο παραλλαγών G και E επισημαίνει πως «οποιαδήποτε έρευνα για ιστορική εξακρίβωση των στοιχείων θεωρείται καταδικασμένη. Οι ιστορικές μαρτυρίες που περιέχονται στον Διγενή δεν μπορούν να οδηγήσουν σε χρονολόγηση, αφού στα δυο παλαιότερα χειρόγραφα (G και E) γίνονταν διαρκώς αλλαγές κι όχι πιστή αντιγραφή».¹⁸ Η ερευνήτρια, επομένως, θεωρεί ασφαλέστερο να χρονολογηθούν οι κώδικες ώστε η ανίχνευση ενός ιστορικού γεγονότος να αποτελεί *terminus post quem* για το ίδιο το χειρόγραφο και όχι για τα υπόλοιπα σωζόμενα, στα οποία πιθανόν σκόπιμα ή τυχαία παραλείπεται ένα ιστορικό γεγονός προγενέστερης περιόδου.

1.β. Η παλαιότητα του χειρογράφου E και η χρονολόγηση του Έπους.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι οι κώδικες G και E αποτελούν τις δύο παλαιότερες διασκευές του πρωτοτύπου. Σύμφωνα με τους Mavrogordato και Morgan το χειρόγραφο E αποτελεί καταγραφή προφορικής απαγγελίας που έγινε στην Κρήτη στα τέλη του 15^{ου} αι. από την οποία προήλθε το κείμενο E με παλαιογραφική φθορά και με γλωσσική ανανέωση σε κάποια κλίμακα, όχι όμως σε βαθμό που να εξαφανίσουν το βυζαντινό χαρακτήρα του έργου.¹⁹ Με την υπόθεση αυτή συμφωνεί και η Jeffreys, αφού “ακριτικά” τραγούδια απαντώνται τόσο στην Κρητική, Κυπριακή όσο και στις Μικρασιατικές διαλέκτους, πιθανόν λόγω της εγγύτητας με τον τόπο γέννησης του Έπους του Διγενή, την περιοχή του Ευφράτη.²⁰ Αυτή την άποψη υποστηρίζει και ο Fenik ο οποίος θεωρεί πως το δημόδες κείμενο E παρέμεινε γλωσσικά και τεχνικά πιο κοντά στα προφορικά ηρωικά άσματα.²¹

Ο Αλεξίου υποστηρίζει ότι η παραλλαγή E αποτελεί αντιγραφή παλαιότερου χειρογράφου από κρητικό αντιγραφέα στην Κρήτη τον 15ο αιώνα. Θεωρεί, ωστόσο, ότι το αρχέτυπο συντάχθηκε σε αρκετά παλαιότερη εποχή κατά την οποία ο ποιητής άντλησε στοιχεία από την προφορική παράδοση και από βυζαντινά χρονογραφικά κείμενα τα οποία δεν διασώζονται σήμερα.²² Τέλος, υποστηρίζει ότι άγνωστος συντάκτης του έργου συνέθεσε βάσει προφορικών ακριτικών ασμάτων μια σειρά επεισοδίων με χαλαρή σύνδεση σχετικά με την καταγωγή, τη ζωή και τον θάνατο του δημοφιλούς λαϊκού ήρωα Διγενή, σε γλωσσική και στιχουργική μορφή ανάλογη προς εκείνη άλλων

¹⁷ Κατά τον Πολίτη, η χρονολόγηση των χειρογράφων αποτελεί γενικής φύσεως *terminus ante quem*. Πολίτης, Εθνικό έπος, 240.

¹⁸ Jeffreys, G/E, xxx.

¹⁹ Mavrogordato, Digenes, xviii-xix. Βλ. και Morgan, Digenis in Crete, 54, 66.

²⁰ Jeffreys, G/E, xv.

²¹ Fenik, The Escorial version, 19 και 21. Βλ. και Mavrogordato, Διγενής, xviii.

²² Αλεξίου, Διγενής, 73 και 81.

γνωστών δημωδών έργων, όπως το ποίημα του Γλυκά, τα Πτωχοπροδρομικά και τον Σπανέα.²³ Τα παραπάνω στοιχεία, κατά τον Αλεξίου, αποτελούν *terminus ante quem* για την χρονολόγηση του αρχικού κειμένου τον 12^ο αιώνα.²⁴

Κατά τον Beck, το δεύτερο μισό του 9^{ου} αι. αποτελεί την κατάλληλη εποχή για την εμφάνιση μεγάλων ηρωικών ασμάτων²⁵, ενώ ο Grégoire²⁶ επισημαίνει ότι ανάλογες επικές δημιουργίες για τις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις εμφανίζονται και στην αραβο-ισλαμική γραμματεία. Την ίδια εποχή μαρτυρούνται ορισμένες παράξενες ειδήσεις για αγώνες του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' (741-775) με δράκους και λιοντάρια που, όπως φαίνεται, μόνο από το επικά τραγούδια είναι δυνατόν να προέρχονται.

Ο Grégoire, επίσης, θεωρεί ότι ο αρχικός πυρήνας του Διγενή, λόγω του “εκτονωτικού χαρακτήρα” που διακρίνεται στο έργο, παραπέμπει, τόσο θεματικά όσο και ιδεολογικά, στα μέσα του 10ου αι. παρά το “επίστρωμα” του 11ου και 12ου αι. που παρατηρείται στις σωζόμενες παραλλαγές.²⁷ Κατά τον Manrogorodato, όμως, το Έπος γράφτηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-54), κατά την οποία «σχεδόν πλήρης ειρήνη βασίλεψε στα σύνορα της Συρίας και της Μεσοποταμίας». Επομένως, αν και το αρχικό κείμενο που ακολουθεί η παράδοση του χειρογράφου Ε χρονολογείται τον 12ο αι., το χρονικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται μάλλον συμπίπτει με την περίοδο της δυναστείας των Μακεδόνων βασιλέων, δηλαδή, από την άνοδο στο θρόνο του ιδρυτή της Βασιλείου Α' (β. 867-886) έως το θάνατο του Βασίλειου Β' το 1025.

Η Jeffreys, τέλος, υποστηρίζει ότι το υποθετικό αρχέτυπο κείμενο *Διγενής από το οποίο προέρχονται τα χειρόγραφα G και E γράφτηκε από άγνωστο ποιητή στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1130 και 1140 και συγκεκριμένα πριν το 1138, δηλαδή κατά τα τελευταία έτη της βασιλείας του Ιωάννη Β' Κομνηνού (β. 1118-1143).²⁸ Η ερευνήτρια, ωστόσο, επισημαίνει ότι το κείμενο, εφόσον αποτελεί λογοτεχνικό δημιούργημα, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με ελεύθερο και ανοιχτό πνεύμα και να αποφεύγονται οι προκατειλημμένες αντιλήψεις.²⁹

²³ Από τον 12ο αι. σώζονται κάποια ποιήματα που απευθύνονται προς τον αυτοκράτορα για την ικανοποίηση κάποιου αιτήματος, όπως ένα ποίημα του λόγιου ποιητή Μιχαήλ Γλυκά και μια ομάδα ποιημάτων που περιέχει τέσσερις συνθέσεις που είναι γνωστές ως Πτωχοπροδρομικά ποιήματα. Μολονότι τα Πτωχοπροδρομικά θεωρείται ότι γράφτηκαν από τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ποιητή της αριστοκρατίας και των αυτοκρατόρων, που έγραψε ιστορικά ποιήματα, η ταύτιση των συγγραφέων παραμένει προβληματική. Σώζεται, επίσης, ένα παραινετικό ποίημα με την ονομασία Σπανέας, με ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο. Βλ. Πολίτης, Ιστορία, 30- 32.

²⁴ Αλεξίου, Διγενής, 68-83.

²⁵ Beck, Ιστορία, 98-99.

²⁶ Grégoire, *Le problème*, 31, 33.

²⁷ Grégoire, *Le problème*, 31, 33.

²⁸ Jeffreys, *Grottaferrata version*, 37. Βλ. και Jeffreys, *Epic poetry*, 463-464, 466. Πολλοί μελετητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ηρωική επική αφήγηση της μεθόριου ήταν απλώς μια παραγωγή της Κωνσταντινούπολης, ένα μέσο που χρησιμοποιήθηκε για να νομιμοποιήσει και να δικαιολογήσει την άνοδο των αριστοκρατικών οικογενειών στην πρωτεύουσα που ήταν απόγονοι των διοικητών που εξυμνούνται σε αυτές τις επικές αφηγήσεις: Métivier *Byzantine heroes*, 204-225.

²⁹ Jeffreys, *G/E*, xviii.

2. Ιστορικό πλαίσιο

Οι αγώνες των Βυζαντινών και των Αράβων στα νοτιοανατολικά σύνορα του Βυζαντίου και της Συρίας διήρκησαν από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα. Το 740 η νίκη του Λέοντα Γ' και Κωνσταντίνου Ε' στο Ακροϊνό της Φρυγίας επί των Αράβων σηματοδότησε μια σημαντική καμπή, αφού συνέβαλε στην αποδυνάμωση του χαλιφάτου των Ομεϋαδών και στην άνοδο των Αββασιδών. Μετά το 741 οι αραβικές επιδρομές στη Μικρά Ασία αραίωσαν. Αντίθετα, οι Βυζαντινοί ξεκίνησαν εκστρατείες ανάκτησης στα σύνορα στο χαλιφάτο εναντίον της Γερμανικίας (745), της Θεοδοσιούπολης και της Μελιτηνής (751) και μετέφεραν μεγάλους πληθυσμούς που κατοικούσαν εκεί στη Θράκη.³⁰

Η ερήμωση της ανατολικής συνοριακής ζώνης από κατοίκους δυσχέρανε την πραγματοποίηση αραβικών επιθέσεων. Ωστόσο, το ισχυρό χαλιφάτο των Αββασιδών δεν σταμάτησε να προκαλεί καταστροφικές επιθέσεις στη Μικρά Ασία με αιφνιδιαστικές επιδρομές κατά στρατηγικών θέσεων και σημαντικών πόλεων, με σκοπό να αποδυναμώσει την άμυνα των Βυζαντινών, φτάνοντας αρκετές φορές ως τον Εύξεινο Πόντο και το Αιγαίο, χωρίς όμως οι Άραβες να καταφέρουν να αποκτήσουν μόνιμη βάση στο υψίπεδο της Ανατολίας.³¹ Στα μέσα του 8ου αιώνα διαμορφώθηκε η συνοριακή γραμμή Ταύρου-Αντίταυρου στη νότια Μικρά Ασία. Οι Βυζαντινοί επιχείρησαν να καλύψουν τη συνοριακή άμυνα με οχυρωματικά έργα που εκτεινόταν από τη Μελιτηνή (στον Άνω Ευφράτη στο βορειοανατολικό μέρος της Μεσοποταμίας), έως την Ταρσό (στις μεσογειακές ακτές στα νοτιοδυτικά της Συρίας), προκειμένου να προστατέψουν τους ντόπιους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας από τις επιδρομές των Αράβων.³²

Το χαλιφάτο των Αββασιδών έφτσε στο απόγειο του με τον σπουδαιότερο χαλίφη του, τον Χαρούν αλ-Ρασίντ (786-809). Το 782, ο Χαρούν, γιος του χαλίφη αλ-Μαχντί, εισέβαλε για πρώτη φορά στη Μικρά Ασία και έκτοτε προχώρησε σε συνεχείς εισβολές στη Ρωμανία την οποία θεωρούσε ως τον μεγαλύτερο εναπομείναντα αντίπαλο του χαλιφάτου. Στα τέλη της δεκαετίας του 790, οι επιθέσεις του έφταναν μέχρι την Άγκυρα και την Έφεσο.³³

Τον 9ο αιώνα, παρατηρείται μια σχετική σταθεροποίηση της κατάστασης, με πιο ισορροπημένο ρυθμό επιδρομών και από τις δύο πλευρές, γεγονός που οδήγησε σταδιακά στην εδραίωση μιας σχετικής ασφάλειας στη Μικρά Ασία.³⁴ Παρόλο που οι συστηματικές αραβικές επιδρομές συνεχίστηκαν, περιορίστηκαν στην καταστροφή και στη λεηλασία με προσωρινές καταλήψεις

³⁰ Kaldellis, *The new roman empire*, 453.

³¹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β'1, 122-123.

³² Lilie, *Reaktion*, 186-190. Kaldellis, *The new roman empire*, 480. Οι τέσσερις στρατηγικές που οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν στα σύνορά τους με το χαλιφάτο ήταν: (1) Η ενίσχυση της φρούρησης των συνόρων, η ενίσχυση των υφιστάμενων οχυρώσεων και η κατασκευή νέων. (2) Η καταστροφή της περιοχής των συνόρων, μετατρέποντάς την σε ενός είδους «no-man's-land» που θα δυσχέραινε τη διέλευση του εχθρού. (3) Η ενίσχυση της οικονομίας, των υποδομών και του πληθυσμού της περιοχής δια της δημιουργίας ή υποστήριξης μικρών ημι-αυτόνομων κρατών ή τοπικών δυνάμεων και στις δύο πλευρές των συνόρων. (4) Η τελευταία, ακραία επιλογή ήταν εγκατάλειψη ολόκληρης περιοχής και η υποχώρηση στις εσωτερικές επαρχίες: Ralph-Johannes Lilie, *Byzantine population policy*, 243-254. Ίχνη αυτών των πολιτικών ανιχνεύονται και στο Έπος.

³³ Kaldellis, *The new roman empire*, 465 & 472.

³⁴ Kaldellis, *The new roman empire*, 450.

πόλεων και οχυρών και δεν αποσκοπούσαν πλέον τόσο στην απόκτηση εδαφών, όσο στη διαφύλαξη της συνοριακής γραμμής Ταύρου-Αντίταυρου. Οι επιδρομές διακόπτονταν από συνομολογήσεις και ανακωχές για ανταλλαγή αιχμαλώτων. Σε γενικές γραμμές, τα σύνορα μεταξύ των δυο αυτοκρατοριών παγιώθηκαν στη νοτιοανατολική πλευρά της αυτοκρατορίας και οι σχέσεις Βυζαντινών και Αράβων εξομαλύνθηκαν με μακρές περιόδους ανακωχών και με την ανάπτυξη διπλωματικών σχέσεων.³⁵

Το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, ωστόσο, εντάθηκαν οι συγκρούσεις. Μετά το θάνατο του Χαρούν αλ-Ρασίντ, το χαλιφάτο αποδυναμώθηκε, αλλά στη δεκαετία του 830 οι γιοι του αλ-Μαμούμ (β. 813-833) και αλ-Μουτασίμ (β. 833-842) συνέχισαν την παράδοση του Χαρούν να επιτίθεται στο Βυζάντιο. Ο Αλ-Μαμούμ ηγήθηκε προσωπικά μιας εισβολής στην Καππαδοκία το 830, η οποία προκάλεσε σφοδρά αντίποινα από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (β. 829-842)· εισέβαλε στην Κιλικία λεηλατώντας τις πόλεις αφού κατατρόπωσε τα στρατεύματά τους και πήρε χιλιάδες αιχμαλώτους. Σε απάντηση, ο αλ-Μαμούμ πραγματοποίησε κάποιες επιδρομές χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Ο αδελφός του, αλ-Μουτασίμ, χρειάστηκε μερικά χρόνια για να εδραιώσει την κυριαρχία του, και μερικοί από τους αντιπάλους του αυτομόλησαν ακόμη και στο Βυζάντιο.³⁶

Το 838, ο χαλίφης, πλέον, Αλ-Μουτασίμ εξαπέλυσε μια τεράστια εκστρατεία, στοχεύοντας πρώτα την Άγκυρα και στη συνέχεια στο Αμόριο, την πρωτεύουσα του θέματος της Ανατολίας και πατρίδα της δυναστείας του Θεόφιλου ως πράξη εκδίκησης για την προηγούμενη εκστρατεία του Θεόφιλου το 837 και την καταστροφή της Σωζόπετρας, των Αρσαμοσάτων και της Μελιτηνής από το βυζαντινό στρατό.³⁷

Σπουδαίος σύμμαχος του Αλ-Μουτασίμ υπήρξε ο Αμρ αλ-Άκτα, αυτόνομος εμίρης της Μελιτηνής ο οποίος και συμμετείχε στην εκστρατεία του 838 εναντίον του Αμορίου. Το 844 επιτέθηκε στη Μικρά Ασία μέχρι τα Μαλάγινα, στρατιωτική βάση της Βιθυνίας. Ο Αμρ έγινε ακόμη πιο επικίνδυνος όταν ενώθηκε με μέλη της αίρεσης των Παυλικιανών που εγκατέλειπαν τη Ρωμανία. Οι Βυζαντινοί αντεπιτέθηκαν και εισέβαλαν στην Κιλικία (855), στο Ασαμόσατον, στην Άμιδα και στην Τεφρική το 856 και στα Σαμόσατα το 859. Ο Αμρ σημείωσε τη μεγαλύτερη επιτυχία του το 863, όταν διείσδυσε βαθιά στη Μικρά Ασία και λεηλάτησε την Αμισό στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, αλλά στη συνέχεια συνεντρίβη από τους Βυζαντινούς στον ποταμό Λαλακάνοντα το 863.³⁸

Με την άνοδο στο θρόνο του Βασιλείου Α' (β. 867-886) και καθ' όλη την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας (867-1056) σημειώθηκαν οι μεγαλύτερες επιτυχίες στην ιστορία των αραβοβυζαντινών αγώνων.³⁹ Στη δεκαετία του 870, οι Βυζαντινοί κατέλαβαν σημαντικά φρούρια κατά μήκος της διαδρομής Ταύρου και Αντίταυρου των αραβικών επιδρομών, γεγονός που ενίσχυσε σημαντικά την άμυνα της αυτοκρατορίας.

³⁵ Ζακυθινός, Βυζαντινή ιστορία, 164-167.

³⁶ Kaldellis, The new roman empire, 493-494.

³⁷ Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία, Β'1, 205-206.

³⁸ Kaldellis, The new roman empire, 503 & 505.

³⁹ Bosworth, Byzantium and the Arabs, 11-28.

Ο Βασίλειος Α΄ ύστερα από μακροχρόνιες επιχειρήσεις στην Ανατολή πέτυχε την επέκταση των βυζαντινών συνόρων, καταλαμβάνοντας την Τεφρική, τη βάση δηλαδή των Παυλικιανών, οι οποίοι με την υποστήριξη των Αράβων είχαν γίνει ιδιαίτερα ισχυροί. Το 873 ηγήθηκε επιδρομών που οδήγησαν στην κατάληψη και λεηλασία της Σωζόπετρας και των Σαμόσατων και το 878 εισέβαλε στα εδάφη της Γερμανικίας, και διέλυσε τον στρατό του Χρυσόχειρα, αρχηγού των Παυλικιανών, στο πέρασμα του Βαθέος Ρύακος (878).⁴⁰

Τον 10^ο αι. τα βυζαντινά στρατεύματα κατάφεραν να εισχωρήσουν σε βάθος στα συριακά εδάφη και να επανακτήσουν περιοχές όπου για αιώνες κυριαρχούσαν οι Άραβες. Το 943 ο αρμενικής καταγωγής Ιωάννης Κουρκούας κατέλαβε τα παλαιά βυζαντινά οχυρά ανάμεσα στον Τίγρη και στον Ευφράτη και πολιόρκησε την Έδεσσα. Κατά το δεύτερο μισό του 10^{ου} αι. παρατηρείται έντονη στρατιωτική δράση κατά μήκος των συνόρων. Την περίοδο 955-961 ο Νικηφόρος Φωκάς διεξήγε νικηφόρο πόλεμο με το εμιράτο του Χαλεπίου, στο οποίο επέβαλε φορολογική υποτέλεια.⁴¹

Κατά την ηρωική δεκαετία των βυζαντινών κατακτήσεων (960-970) τα σύνορα οριοθετήθηκαν στον Άνω Ευφράτη και στον ποταμό Ορόντη.⁴² Από το 972 ως το 974 ο Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής, διεξήγαγε πολεμικές επιχειρήσεις πέρα από τον Ευφράτη και υπέταξε τη Δαμασκό. Κατά τη βασιλεία του Βασίλειου Β΄ (976-1025) και των τελευταίων αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας (1025-1056) δεν έχουμε σημαντικές πολεμικές επιχειρήσεις στα νοτιοανατολικά σύνορα. Ο Βασίλειος Β΄, ωστόσο, διεύρυνε την κυριαρχία του Βυζαντίου στην Αρμενία, την Κιλικία, τη Συρία και τη Μεσοποταμία.⁴³ Αυτές οι συνθήκες ειρήνης και ευημερίας που επικράτησαν στην Ανατολή μετά το 1025 αντανακλώνται σε ορισμένα σημεία του Έπους του Διγενή.

3. Η υπόθεση του έργου

Τα έξι σωζόμενα χειρόγραφα παρουσιάζουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους καθώς ακολουθούν διαφορετικές παραδόσεις. Για παράδειγμα, ο κώδικας Ε δεν περιλαμβάνει βασικά επεισόδια που περιλαμβάνονται στον κώδικα Γ όπως: ο Διγενής και το κορίτσι από την Αραβία, η σύγκρουση με ένοπλους Άραβες, η μονομαχία με Άραβα ληστή και η συνάντηση του ήρωα με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα.

Κατά τη διερεύνηση των θεμάτων που αναδύονται στο ποίημα θα το χωρίσουμε σε δύο διακριτές θεματικές υποενότητες,⁴⁴ τις οποίες και θα ονομάσουμε α. Το άσμα του αμιρά και β. Τα άσματα του Διγενή.

⁴⁰ Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, 2.1, 87-88. Kaldellis, *The new roman empire*, 524.

⁴¹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β΄2, 101.

⁴² Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β΄2, 119-125.

⁴³ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β΄2, 101, 119-123, 176-177.

⁴⁴ Βλ. Beck, *Ιστορία*, 130.

3. α. Το άσμα του αμιρά (1-609)

Το Έπος του Διγενή Ακρίτη ξεκινά με την ιστορία του πατέρα του, ενός αμιρά από τη Συρία. Σε μια επιδρομή σε βυζαντινά εδάφη, ο αμιράς αιχμαλωτίζει την κόρη του βυζαντινού στρατηγού Δούκα. Οι πέντε αδελφοί της κοπέλας τον ακολουθούν και ο μικρότερος, ο Κωνσταντίνος, τον νικά σε μονομαχία. Ο αμιράς, τότε, ζητά να γίνει χριστιανός και να νυμφευθεί την κοπέλα. Ο γάμος γίνεται στη Ρωμανία και το ζευγάρι αποκτά έναν γιο, τον Διγενή. Η μητέρα του αμιρά, όμως, του στέλνει γράμμα και του ζητά να επιστρέψει στη Συρία, οικτρίζοντάς τον για την εξωμοσία του. Ο αμιράς, κλονισμένος, πηγαίνει να βρει τη μητέρα του και τους συγγενείς του και τους πείθει να αλλαξοπιστήσουν και να τον ακολουθήσουν πίσω στη Ρωμανία. Όλοι βαπτίζονται χριστιανοί και εγκαθίστανται εκεί.

3.β. Τα άσματα του Διγενή (610-1867)

α' άσμα: Ο Διγενής στους απελάτες (610-701)

Στο αυτοτελές αυτό επεισόδιο ο ποιητής μας διηγείται την πρώτη επαφή την νεαρού Βασίλειου Διγενή με τους απελάτες. Ο ήρωας θαυμάζοντας τα κατορθώματά τους θέλησε να τους γνωρίσει. Προφασιζόμενος ότι θέλει να γίνει απελάτης, ο Διγενής συναντά τον αρχηγό των απελατών Φιλοπαππού, ο οποίος του προτείνει διάφορες δοκιμασίες για να του αποδείξει τις ικανότητές του. Όταν οι υπόλοιποι απελάτες καυχώνται για τα κατορθώματά τους ο Διγενής τους παρασύρει σε αναμέτρηση και τους νικά.

β' άσμα: Η νιότη και ο γάμος του Ακρίτη (702-1088)

Σε ηλικία δώδεκα ετών, ο Διγενής απέδειξε την θαυμαστή δύναμη του όταν σε κυνήγι με τον πατέρα και τον θείο του Κωνσταντίνο σκότωσε ένα ζευγάρι αρκούδες και ένα λιοντάρι. (Στο σημείο υπάρχει ένα κενό στίχων.) Ο Διγενής γυρίζει στον πατρικό οίκο από το κυνήγι, αλλά πηγαίνει το βράδυ να απαγάγει την κόρη του στρατηγού της Λυκανδού. Καθώς φεύγουν, ο Διγενής ξυπνά τον στρατηγό με τις φωνές του και ο στρατηγός διατάζει τη φρουρά να καταδιώξουν τον απαγωγέα. Μετά από σκληρή καταδίωξη οι στρατιώτες, ηττημένοι, εγκαταλείπουν τον αγώνα και τα αδέρφια της κόρης προσκυνούν τον Διγενή. Ο στρατηγός δέχεται τον Διγενή για γαμπρό του και αυτός με την κόρη επιστρέφουν στον οίκο του. Οι γονείς της νύφης πηγαίνουν στον γάμο και οι εορτασμοί κρατούν τρεις ολόκληρους μήνες.

γ' άσμα: Ο δράκος το λιοντάρι, οι απελάτες, η Μαξιμού (1089-1605)

Ο Διγενής αντιμετωπίζει έναν δράκο, ένα λιοντάρι, τους απελάτες και την αμαζόνα Μαξιμού που θέλησαν να κλέψουν τη γυναίκα του. Στη σύγκρουσή του με τους απελάτες ο Διγενής τους εξοντώνει, ενώ μόνο λίγοι καταφέρουν να ξεφύγουν. Μετά τη μάχη ο Φιλοπαππούς, ο Κίνναμος

και ο Γιαννάκης που ψάχνουν τους απελάτες επιτίθενται στον ήρωα. Ο Διγενής τους νικά και ο Φιλοπαππούς τους προτείνει να τον κάνουν αρχηγό. Ο Διγενής αρνείται και οι απελάτες, ντροπιασμένοι, θέλουν να πάρουν εκδίκηση. Για αυτό ζητούν τη βοήθεια της αμαζόνως Μαξιμούς. Ο Φιλοπαππούς με ψευτιές πείθει τη Μαξιμού να αντιμετωπίσει τον Διγενή. Η Μαξιμού διαλέγει εκατό άνδρες με τους οποίους βαδίζει κατά του Ακρίτη. Όταν η Μαξιμού βλέπει ότι ο Ακρίτης είναι μόνος, αποφασίζει να μονομαχήσει μαζί του. Μετά τη συμπλοκή, η Μαξιμού, ηττημένη, παραδίνεται και τον παρακαλεί να τη συγχωρέσει. Του ζητά ακόμη να την κάνει γυναίκα του, αφού είναι ο μόνος που τη νίκησε. Ο Διγενής αρνείται, αλλά κοιμάται μαζί της. Έπειτα γυρίζει στη γυναίκα του. Οι απελάτες έχουν διαλυθεί από το φόβο του Ακρίτη και τρέμουν μήπως φανεί πάλι και τους ντροπιάσει.

δ' άσμα: Η κατοικία, ο κήπος και ο τάφος (1606-1694)

Ο Διγενής είναι πλέον ξακουστός από Ανατολή σε Δύση. Αφού υπέταξε πολλούς Άραβες αμιράδες και σκότωσε αρχιληστές και απελάτες, σταμάτησε τις ανδραγαθίες και αποφάσισε να κατοικήσει μόνιμα στην όχθη του Ευφράτη, όπου έχτισε πολυτελές σπίτι. Εκεί έχτισε και μια όμορφη γέφυρα πάνω στο ποτάμι και στη μέση της γέφυρας έστησε τον τάφο του. Στην τελική σκηνή τον βλέπουμε ξαπλωμένο σε ένα πολυτελές κρεβάτι. Δίπλα του κάθεται η γυναίκα του και γύρω του στέκουν τρακόσιοι ακρίτες, οι φύλακες της Ρωμανίας.

ε' άσμα: Ο θάνατος του Ακρίτη (1695-1867)

Ο Διγενής αρρώστησε βαριά και πρόκειται να πεθάνει. Μιλά στους στρατιώτες του και τους θυμίζει τους αγώνες του στην Αραβία και τις ανδραγαθίες του με τους απελάτες, τον δράκοντα και τα λιοντάρια. Τους θυμίζει ότι πάντα τους πρόσεχε και τους συμβουλεύει να μην υπηρετήσουν άλλον αφέντη, γιατί θα υπάρξει άλλος Διγενής. Ο ήρωας βλέποντας σε όραμα τον άγγελο του θανάτου ζητά από την αγαπημένη του να τον συγχωρήσει. Της θυμίζει τα κατορθώματα που έκανε μόνο για την αγάπη της. Ο Ακρίτης της αφήνει μεγάλα πλούτη, την παρακαλεί να μην αγαπήσει άλλον και να μην τον ξεχάσει ποτέ. Τέλος, της ζητά να προσευχηθεί για τη σωτηρία του. Καθώς ο Διγενής ψυχομαχεί, η γυναίκα πεθαίνει μαζί του.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Θεματικά και Αφηγηματικά Πρότυπα στο Έπος

Εισαγωγικά

Το κείμενο του κώδικα E⁴⁵, όπως αναφέραμε, αποτελείται από δύο μέρη, την ιστορία του Σύρου αμιρά και την ιστορία του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη, γιου του αμιρά και της βυζαντινής κόρης. Σύμφωνα με τον Kazhdan,⁴⁶ το άσμα του αμιρά ζωντανεύει την εποχή των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και της διαπολιτισμικής επαφής και αλληλεπίδρασης μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών στην περιοχή του ανατολικού συνόρου. Αντίθετα, στην αφήγηση του βίου του Διγενή δεν υπάρχουν συσχετισμοί με συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα ή γεγονότα, αλλά απηχούν είτε μνήμες από το μακρινό παρελθόν είτε αναφέρονται σε μεταγενέστερα του 10^{ου} αιώνα γεγονότα που παραπέμπουν σε εποχή ειρήνης μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων. Τα γεωγραφικά όρια της δράσης του ήρωα είναι η ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας και κυρίως η δυτική όχθη του Ευφράτη, ενώ οι πολεμικές σκηνές περιγράφονται εκτενέστερα και αναδεικνύεται εντονότερα το στοιχείο των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

1. Το άσμα του αμιρά (στ. 1-609)

Στο άσμα του αμιρά διακρίνουμε, επίσης, δύο μεγάλες αφηγηματικές ενότητες, τις οποίες θα ονομάσουμε “η απαγωγή της κόρης του Δούκα” και “το γράμμα της εμίρισσας”, δεδομένου ότι αυτά τα δύο γεγονότα πυροδοτούν την πλοκή. Στην α’ ενότητα κύρια θεματικά πρότυπα είναι οι αραβικές επιδρομές, η αιχμαλωσία αμάχων και η διαπραγμάτευση για την απελευθέρωσή τους. Η β’ ενότητα αφορά την αυτομόληση Αράβων ευγενών στη Ρωμανία, την αποστασία από το Ισλάμ στην Ορθοδοξία και την επιγαμία μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων. Στο Έπος περιλαμβάνονται και δευτερεύοντα αφηγηματικά πρότυπα, όπως η ευχή/κατάρα της μάνας, η μονομαχία και ο γάμος.

1.α. Η απαγωγή της κόρης του Δούκα

Το χειρόγραφο ξεκινά με τη μονομαχία του αμιρά με τον Κωνσταντίνο Δούκα, η οποία ωστόσο δεν αποτελεί το κύριο θεματικό πρότυπο, αφού ο ποιητής αρκείται σε μια σύντομη περιγραφή της (E 32-55). Η μονομαχία αποτελεί το σκηνικό που μας εισάγει στο κεντρικό θέμα της ιστορίας, την απελευθέρωση, δηλαδή, της μονάκριβης αδερφής των Δουκών που κρατά ο αμιράς. Προφανώς, το ιστορικό γεγονός στο οποίο αναφέρεται είναι η διαπραγμάτευση της απελευθέρωσης αιχμαλώτων μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων στα νοτιοανατολικά σύνορα.

Οι λόγοι που οδηγούν τον αμιρά στο να εισβάλλει στην βυζαντινή επικράτεια δεν προσδιορίζονται. Ωστόσο ο ίδιος καυχείται αναφερόμενος στις προγενέστερες επιδρομές του.⁴⁷ Η επιτυχία της αραβικής επιδρομής οφείλεται στο γεγονός ότι ο πατέρας της κόρης και οι πέντε αδελφοί της

⁴⁵ Στην παρούσα εργασία, όλες οι αναφορές στο Έπος του Διγενή Ακρίτη γίνονται βάσει της έκδοσης Jeffreys, G/E.

⁴⁶ Kazhdan-Wharton Epstein, *Change in byzantine culture*, 117.

⁴⁷ E 149-152: « Έμὲν ποτὲ οὐκ ἐπήντησεν στρατηγὸς ἢ τοπάρχης, φουσάτα πάλιν ἔντρεψα περσικὰ καὶ ρωμαίικα καὶ κάστρα ἐπαράλαβα ἀμύθητα καὶ [πλεῖστα], ἡγεμόνας ἐπίασα Πέρσας καὶ στρατιώτας.»

απουσίαζαν. Οι επιδρομείς βρήκαν αφύλακτο τον οίκο του στρατηγού της Καππαδοκίας γιατί ο στρατηγός ήταν εξόριστος λόγω ανταρσίας του εναντίον του αυτοκράτορα (E 140-141).⁴⁸

Η γενεαλογία του αμιρά

Ο αμιράς (που δεν κατονομάζεται στο άσμα) ονομαζόταν Μούσουρος και ανατράφηκε στη Συρία (E 723-724). Το όνομά του παραπέμπει στον Άραβα Μανσούρ. Ο Μανσούρ, μελκίτης Σύρος χριστιανός και παππούς του Ιωάννη Δαμασκηνού, υπήρξε ο τελευταίος βυζαντινός διοικητής της Δαμασκού ο οποίος παρέδωσε την πόλη στους Άραβες το 635.⁴⁹

Ο αμιράς στην πρώτη συνομιλία του με τους Δούκες δηλώνει πως πατέρας του ήταν ο Ααρών, θείος του ο Καροήλης και παππούς του ο Μουσελώμ (E 145-146). Το όνομα του πατέρα του αμιρά συμπίπτει με το όνομα του 5^{ου} και πιο γνωστού Αββασίδη χαλίφη της Βαγδάτης Ααρών του Δίκαιου (Harun al Rashid) (β. 786-809).⁵⁰ Μεγάλωσε στη Βαγδάτη αλλά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του έζησε στην πόλη Ραχέ (σημ. Ράκα)⁵¹ στον μέσο ρου του ποταμού Ευφράτη. Το 782 ο Ααρών με ισχυρότατη αραβική στρατιά εισέβαλε στη Μικρά Ασία και προχώρησε έως τη Χρυσούπολη λεηλατώντας την περιοχή. Σε συνεννόηση με τον Τατζάτη,⁵² τον Αρμένιο στρατηγό των Βουκελλαρίων παρέσυρε σε διαπραγματεύσεις και αιχμαλώτισε τον Δομέστικο των Σχολών Αντώνιο,⁵³ τον Μάγιστρο Πέτρο⁵⁴ και τον Σταυράκιο,⁵⁵ γενικό διοικητή των δυνάμεων της Μικράς Ασίας και σύμβουλο της αυτοκρατορίας Ειρήνης (β. 775-802). Η Ειρήνη για να απελευθερώσει τους τρεις ομήρους αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει, υπογράφοντας μια πολύ δυσμενή συνθήκη για το Βυζάντιο. Η αναφορά στον Ααρών και στην πόλη Ραχέ πιθανόν απηχούν αυτά τα ιστορικά γεγονότα.

Κατά τον Αλεξίου,⁵⁶ ο Μουσελώμ πιθανώς απηχεί τον Άραβα Μασλαμά.⁵⁷ Ο Μασλαμάς ηγήθηκε πολλαπλών εκστρατειών κατά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και της διάσημης δεύτερης και τελευταίας αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 717. Ήταν κυβερνήτης της Αρμενίας από όπου διεξήγαγε επιθέσεις στα Βυζαντινά εδάφη. Το όνομα Μουσελώμ, ωστόσο, μπορεί να αποτελεί παραφθορά του αρμενικού ονόματος Μωσηλέ ή Μουσελέ.⁵⁸ Γνωστότερος εκπρόσωπος της οικογένειας Μωσηλέ είναι ο γαμπρός του αυτοκράτορα

⁴⁸ Για τις εξεγέρσεις των βυζαντινών στρατηγών βλ. πιο κάτω σελ. 17.

⁴⁹ ODB, 1288, s.v. MANŞUR IBN SARJUN (W. Kaegi, A. Kazhdan). PmbZ, αρ. 6510, s.v. Sarğün ibn Mansūr ar-Rūmī.

⁵⁰ ODB, 902, s.v. HARUN AL RASHID (A. Kazhdan).

⁵¹ E 527. Κατά τον Αλεξίου η πόλη ταυτίζεται με την αραβ. πόλη Raqqah της Συρίας επί του Ευφράτη, όπου υπάρχει κάστρο και ανάκτορο του Harun al Rashid, πατέρα του αμιρά. Αλεξίου, Διγενής E, 230.

⁵² PmbZ, αρ. 7241, s.v. Tatzates. ODB, 902, s.v. HARUN AL RASHID (A. Kazhdan).

⁵³ PmbZ, αρ. 531, s.v. Antonios.

⁵⁴ PmbZ, αρ. 6020, s.v. Petros.

⁵⁵ PmbZ, αρ. 6880, s.v. Staurakios.

⁵⁶ Αλεξίου, Διγενής E, 229.

⁵⁷ PmbZ, αρ. 4868, s.v. Maslama ibn 'Abd al-Malik.

⁵⁸ PmbZ, αρ. 6020, s.v. 195/corr., Alexios Musele.

Θεοφίλου (β. 829-842).⁵⁹ Τέλος, κατά τον Lemerle, ο θείος του αμιρά Καροήλης ίσως ταυτίζεται με τον Καρβέα, αρχηγού των Παυλικιανών και θείο του Χρυσόχειρα.⁶⁰

Δεύτερη αναφορά στον παππού και τον πατέρα του αμιρά γίνεται στο γράμμα της εμίρισσας.⁶¹ Η εμίρισα αναφέρεται στον αδελφό της τον Μουρστασίτ, ο οποίος έφτασε στον Έρμονα ποταμό, κυρίεψε το Ζυγό, κατέστρεψε την Αρμενία και επέστρεψε με πολλές αιχμάλωτες στη Συρία. Το όνομα πιθανώς αποτελεί απήχηση του 29^{ου} Αββασίδη χαλίφη Μουρστασίτ (Al-Mustarshid Billah)⁶² που βασίλεψε στη Βαγδάτη το α' μισό του 12^{ου} αιώνα.

Παρατηρούμε, επομένως, ότι η γενεαλογία του αμιρά που εκτείνεται από τον 7^ο έως τον 12^ο αι. αποτελεί, τρόπον τινά, μια σύνοψη της ιστορίας των ανατολικών συνόρων εφόσον απηχεί μνήμες έξι αιώνων αραβικών επιδρομών. Η σπουδαιότητα των προγόνων του αμιρά προσδίδουν κύρος στο πρόσωπό του, αλλά κυρίως στη βυζαντινή κόρη που με την ομορφιά και την ευγένειά της υποτάσσει τον τρομερό Σαρακηνό.⁶³ Πέρα από την έκφραση ενός ευσεβούς πόθου για την ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών, ο συμβολισμός είναι εμφανής· οι “βάρβαροι” και “άπιστοι” Σαρακηνοί κατακτώνται από το μεγαλείο και τον (χριστιανικό) πολιτισμό του Βυζαντίου.

Η γενεαλογία των Δουκών

Και οι Δούκες με τη σειρά τους καυχώνται για την αριστοκρατική γενιά του πατέρα, αλλά και της μητέρας τους, η οποία προέχεται από τους Κιρμαγάστρους.⁶⁴ Η κόρη που παραμένει ανώνυμη συνδέει τον αμιρά και τον γιο τους Διγενή με δύο εξέχοντα γένη, των Δουκών και των (φανταστικών) Κιρμαγάστρων.

Οι Κιρμαγάστροι, κατά τον Αλεξίου, παραπέμπουν στην πόλη Μάγαρσο στην Κιλικία κοντά στα συριακά σύνορα.⁶⁵ Πιο πιθανό όμως είναι η λέξη να έχει παραφθαρεί. Προφανώς στο σημείο αυτό υπεισήλθαν μεταγενέστερα στοιχεία, αφού το α' συνθετικό - η προσφώνηση “Κϋρ”- είναι ιδιαίτερος συχνή από τον 11^ο αι. και εξής.⁶⁶ Το β' συνθετικό -μάγαστροι- παραπέμπει στον υψηλό

⁵⁹ PmbZ, αρ. 8167/corr., s.v. Theophilos.

⁶⁰ Ο Καρβέας, πρωτομανδάτορας του στρατηγού του θέματος των Ανατολικών, ίδρυσε την Τεφρική βορειοδυτικά της Μελιτηνής. Lemerle, L'histoire des Pauliciens, 85-98. PmbZ, αρ. 3625/add., s.v. Karbeas.

⁶¹ Ε 254-266: «Οὐδὲν θυμᾶσαι, τέκνον μου, τί ἔποιεν ὁ παπποῦς σου, πόσους Ρωμαίους ἔσφαξεν, πόσους δούλους ἐπῆρεν; Τὰς φυλακὰς ἐγέμισεν ἄρχοντας τῶν Ρωμαίων. Καὶ οὐδὲν θυμᾶσαι, τέκνον μου, τί ἔποιεν ὁ πατήρ σου; Τὸ Κόνιον ἐκούρσευσεν μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἀμόρι, εἰς Νικομήδειαν ἔφθασεν καὶ εἰς Πραίνετον ἐπέβην...»

⁶² Fisher-Boyle, The Cambridge history of Iran, 121-127. Εφόσον ισχύει η ταύτιση, η αναφορά στον Μουσταρσίτ αποτελεί terminus post quem για τη χρονολόγηση του κώδικα Ε.

⁶³ Ε 175-178: «ἐγὼ δὲ διὰ τὰ κάλλη της καὶ τὴν πολλὴν εὐγένειαν ἀρνοῦμαι καὶ τὴν πίστι μου καὶ τὴν πολλὴν μου δόξαν καὶ γίνομαι καὶ Χριστιανὸς καὶ μετὰ σας νὰ ἔλθω.»

⁶⁴ Για τη σημασία που αποδίδεται στην γενιά των γυναικών, βλ. κεφ. Les Parentés Structurent La Société, στο Patlagean, Un moyen age grec, 93-101.

⁶⁵ Αλεξίου, Διγενής Ε, 229.

⁶⁶ Στις Βυζαντινές πηγές ιδιαίτερα της ύστερης περιόδου (11ος -15ος αι.) απαντά η τιμητική προσήγορία *κϋρ*, *κύρης*, *κυρά*, η οποία προσέδιδε ιδιαίτερη αξία και σεβασμό στα πρόσωπα, στα οποία αποδιδόταν: Κοντογιαννοπούλου, Η προσήγορία *κϋρ*, 209-226.

τίτλο του μαγίστρου.⁶⁷ Έτσι, η αναφορά στους Κιρμαγάστρους εμφατικά τοποθετεί την οικογένεια της μητέρας του Διγενή στο αυτοκρατορικό περιβάλλον ενισχύοντας την ευγένεια του ήρωα και από την μητρική πλευρά.

Το όνομα Δούκας εμφανίζεται στις πηγές για πρώτη φορά τον 9ο αιώνα την εποχή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (β. 842-856), όταν ένας Δούκας εστάλη για να προσηλυτίσει με τη βία τους Παυλικιανούς στην Ορθοδοξία. Στις αρχές του 10^{ου} αιώνα επί Λέοντος ΣΤ' (β. 886-912) ο οίκος των Δουκών είναι πλέον ιδιαίτερα ισχυρός, όταν ο Ανδρόνικος Δούκας και ο γιος του Κωνσταντίνος υπηρέτησαν ως στρατηγοί. Εικάζεται ότι αποτέλεσαν τα πρότυπα των πρωταγωνιστών που αναφέρονται στο Έπος του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη.⁶⁸ Ο Ανδρόνικος και ο Κωνσταντίνος μετά από απειθαρχία τους σε αυτοκρατορική διαταγή δραπετεύσαν στη Βαγδάτη.⁶⁹ Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε κατόπιν στην αυτοκρατορία και διορίστηκε από τον Λέοντα ΣΤ' σε ψηλά αξιώματα. Σκοτώθηκε το 913 κατά την αποτυχημένη απόπειρά του να καταλάβει το παλάτι. Ο θρύλος του Κωνσταντίνου Δούκα διατηρήθηκε στη λαϊκή μνήμη, ενώ και η αριστοκρατία τον τιμούσε ως τον πατέρα των ηρώων. Αυτά τα ίχνη της ηρωοποίησής του πιθανώς εντοπίζουμε στο Έπος.⁷⁰

Είναι επίσης πιθανό τα ονόματα να αποτελούν απήχηση του Ανδρόνικου Δούκα ή Λυδού που συντάχθηκε στο πλευρό του Βάρδα Σκληρού⁷¹ εναντίον του Βασιλείου Β' το 976 ή του Κωνσταντίνου Δούκα που έγινε αυτοκράτορας το 1059.⁷² Σε κάθε περίπτωση, ο απόηχος των αποστασιών του οίκου των Δουκών είναι εμφανής στο κείμενο. Αλλά όχι μόνο των Δουκών· επειδή οι εξεγέρσεις ευγενών αποτελούσαν πολύ συχνό φαινόμενο, πιθανώς εδώ να πρόκειται για ανάμνηση και άλλων γνωστών εξεγέρσεων, όπως του στρατηγού Βάρδα Φωκά στα τέλη του 10^{ου} αιώνα.⁷³ Οι Φωκάδες, αρμενικής καταγωγής, όπως ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς (936-969) και ο ανιψιός του Βάρδας Φωκάς (ο Νεότερος, θ. 989) ο οποίος επαναστάτησε κατά του Βασιλείου Β', κατάγονταν από την Καππαδοκία. Άλλοι αυτοκράτορες, όπως ο Ιωάννης Τζιμισκής (969-976)

⁶⁷ Μέχρι το β' μισό του 9ου αιώνα υπήρχαν ένας ή δύο μάγιστροι που ήταν οι πιο σημαντικοί σύμβουλοι του αυτοκράτορα, εκ των οποίων ο πρεσβύτερος ονομαζόταν πρωτομάγιστρος. Ήδη ήταν ένα ισόβιο τιμητικό αξίωμα («αξία δια βραβείου»), αλλά παρέμεινε ο υψηλότερος μη αυτοκρατορικός τίτλος στην βυζαντινή ιεραρχία μέχρι το β' μισό του 10ου αιώνα. Ο αριθμός των μαγίστρων ήταν μικρότερος των δώδεκα στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, ενώ αργότερα έφτασε στους εικοσιτέσσερις μέχρι που δεν εμφανίζεται πλέον στις πηγές στα μέσα του 12^{ου} αιώνα: Oikonomidès, *Listes de préséance*, 294. ODB, 1267, s.v. MAGISTROS (A. Kazhdan).

⁶⁸ ODB, 655, s.v. DOUKAS (A. Kazhdan-A. Cutler). PmbZ, αρ. 436 s.v. Andronikos. Polemis, *The Doukai*, αρ. 1 (N Doux), 16.

⁶⁹ ODB, 657, s.v. DOUKAS, ANDRONIKOS, (A. Kazhdan). PmbZ, αρ. 20405, s.v. Andronikos Dukas. Polemis, *The Doukai*, αρ. 2 (Andronikos Doukas), 16-21.

⁷⁰ ODB, 657, s.v. DOUKAS, KONSTANTIN, (A. Kazhdan-A. Cutler). PmbZ, αρ. 23817 s.v. Konstantinos Dukas. Polemis, *The Doukai*, αρ. 3 (Konstantinos Doux), 21-25.

⁷¹ PmbZ, αρ. 20785, s.v. Bardas Skleros. Για τον Ανδρόνικο Δούκα ή Λυδό βλ. Polemis, *The Doukai*, αρ. 8 (Andronikos Doux Lydos), 26. Ο Βάρδας Σκλήρος αναγνωρίστηκε αυτοκράτορας από τις δυνάμεις του Καππαδοκίας ενάντια στον Βασίλειο Β' το 976-9. Οι Σκληροί και οι Φωκάδες υπήρξαν ανταγωνιστές, συγγενείς μέσω επιγαμίας αλλά και δυνάμει επαναστάτες για την Κωνσταντινούπολη. Cheynet, Pouvoir, 329-333. Eger, *The Islamic-Byzantine frontier*, 250.

⁷² ODB, 657, s.v. DOUKAS, KONSTANTIN, (A. Kazhdan-A. Cutler).

⁷³ Ο Βάρδας Φωκάς ήταν διαπρεπής Βυζαντινός στρατηγός που πήρε μέρος σε τρεις εξεγέρσεις υπέρ και κατά της κυβερνούσας Μακεδονικής δυναστείας και που εξορίστηκε όταν η πρώτη εξέγερσή του κατεστάλη από τον Βάρδα Σκληρό (970): ODB, 1665-1666, s.v. PHOKAS, (A. Kazhdan). PmbZ, αρ. 20780, s.v. Bardas Phokas. Cheynet, *Les Phocas*, 489-490.

ανέβηκαν στην εξουσία όντας στρατηγοί στα σύνορα όπου, με τη στήριξη των θεματικών στρατών και των ισχυρών οίκων τους είχαν τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν την κυριαρχία του αυτοκράτορα και να διεκδικήσουν το θρόνο.⁷⁴

Η αιχμαλωσία και η απελευθέρωση της κόρης

Οι Δούκες μετά το τέλος της μονομαχίας διαπραγματεύονται την απελευθέρωση της αδερφής τους. Απευθύνονται στον ηττημένο αμιρά, τον προσφωνούν με σεβασμό τιμώντας τον ως εξέχον πρόσωπο και ως μέλος της αραβικής αριστοκρατίας και του ζητούν να τηρήσει το λόγο του και να τους φανερώσει την κόρη.⁷⁵ Η ανείπωτη θλίψη των αδερφών όταν κατά την αναζήτηση της αδερφής τους αντικρύζουν τις σκοτωμένες αιχμάλωτες,⁷⁶ προφανώς παραπέμπει σε παρόμοιες θηριωδίες κατά τη διάρκεια των αραβικών επιδρομών. Η διεκτραγώδηση της σφαγής των αιχμαλώτων κοριτσιών θυμίζει την περιγραφή της άλωσης του Αμορίου.⁷⁷ Ο Σκυλίτζης περιγράφει την ανθρώπινη τραγωδία των νεκρών και των αιχμαλώτων ⁷⁸ ενώ στίχοι του Αμπού Ταμάρ⁷⁹ για την καταστροφή της πόλης θυμίζουν τη σκηνή της σφαγής των αιχμάλωτων κοριτσιών στον Διγενή.

Στις Πράξεις του προφήτη Μωάμεθ πληροφορούμαστε ότι οι αιχμάλωτοι πολέμου λογίζονται ως πολεμικά λάφυρα και μοιράζονται ανάμεσα στους νικητές και ότι είναι δυνατή η χαριστική ή με καταβολή λύτρων απελευθέρωσή τους.⁸⁰ Η Σολομωνίδου καταγράφει μια μαρτυρία που παραδίδουν οι Άραβες ιστορικοί Ṭabarī και Mas'ūdī σχετικά με την αιχμαλωσία μιας κόρης Βυζαντινού αξιωματούχου από τον Χαρούν όταν κατέλαβε το κάστρο της Ηράκλειας το 806.⁸¹ Η ομορφιά της αιχμάλωτης γοήτευσε τον χαλίφη που για χάρη της κατασκεύασε ένα κάστρο στον Ευφράτη. Ο Νικηφόρος Α' (β. 802-811) εξαγόρασε την αιχμάλωτη αφού κατέβαλε λύτρα. Οι ομοιότητες με τη Βυζαντινή αιχμάλωτη στο άσμα του αμιρά και τον οίκο που έχτισε ο Διγενής στον Ευφράτη για την πανέμορφη γυναίκα του είναι εμφανείς. Στο Έπος του αμιρά, ωστόσο, η απελευθέρωση της κόρης αποδίδεται στην ήττα του αμιρά στη μονομαχία, εγγράφοντας το περιστατικό σε ηρωικό πλαίσιο και αποδίδοντας τα αντίστοιχα ηρωικά χαρακτηριστικά στους Δούκες.

⁷⁴ Eger, *The Islamic-Byzantine frontier*, 249.

⁷⁵ E 59-61: «ὦ ἀμιρά, πρωταμιρά καὶ πρώτη τῆς Συρίας, ὦ ἀμιρά, δοῦλε Θεοῦ... δεῖξε μας τὸ ἀδέλφιν μας νὰ χαροῦν οἱ ψυχές μας.»

⁷⁶ E 79-87: «Ἐκεῖ ἦσαν τὰ κοράσια εἰς τὸ αἷμαν κυλισμένα· τῶν μὲν αἱ χεῖρες ἔλειπον, ἄλλων οἱ κεφαλές των, μαχαιροκοπημένες ἦν καὶ εἰς τὸ αἷμαν κυλισμένες. Τὰς χεῖρας των ἐξήπλωσαν, τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν καὶ βλέπουν καὶ τὰ πρόσωπα, νὰ εὔρουν τὴν ἀδελφὴν τους καὶ ὅλας ἐγυρεύσασιν, στέκουν καὶ θεωροῦν τὰς καὶ οὐδὲν ἐγνωρίσασιν ποσῶς τὴν ἀδελφὴν τους, ὅτι συζουλισμένες ἦν καὶ εἰς τὸ αἷμαν κυλισμένες.» Αναφορές στις αραβικές επιδρομές περιέχει και η επιστολή της μητέρας του αμιρά, E 254-266.

⁷⁷ Beck, *Ιστορία*, 99.

⁷⁸ Σκυλίτζης, σελ. 29.29-35 :«Οὐδαμοῦ παράκλησις, οὐδαμοῦ ἄνεσις, πανταχοῦ σφαγαί, πανταχοῦ οἰμωγαὶ καὶ δακρύων χύσις ἀπαραμύθητος.»

⁷⁹ Abu Tammam, *The poem*, σελ. 46.63 και 52-53: «Καὶ πόσες γυναῖκες φεγγαρόλουστες πᾶρθηκαν κάτω ἀπ' τοῦ πολέμου το φῶς καὶ τοῦ θανατοδότῃ ουρανοῦ τα κοφτερά τα δόντια».

⁸⁰ Khouiri, *Άραβες και Βυζαντινοί*, 19-23.

⁸¹ Σολομωνίδου, *Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών*, 133.

Η ενσωμάτωση των ξένων στη βυζαντινή κοινωνία

Ο Σαρακηνός αμιράς και μετέπειτα πατέρας του Διγενή, μαγεμένος από την ομορφιά και η ευγένεια της κόρης, ζητά από τους αδελφούς της να γίνει γαμπρός τους και να τους ακολουθήσει στη Ρωμανία αφού πρώτα βαπτίζεται χριστιανός.⁸² Πράγματι, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα οι ξένοι γίνονταν δεκτοί στο Βυζάντιο ως ελεύθεροι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας αρκεί να εκχριστιανίζονταν.⁸³ Οι πιο σημαντικοί λόγοι αποστασίας των επιφανών μουσουλμάνων που αναφέρονται στις πηγές ήταν η υπόσχεση μιας ζωής ελευθερίας και ευημερίας με πλούτο και δύναμη και συμπληρωματικά η ομορφιά και η γοητεία των Βυζαντινών γυναικών,⁸⁴ όπως εμφατικά δηλώνει ο αμιράς στο στίχο 175. Ωστόσο αποκρύπτει ότι ήταν ήδη παντρεμένος στο Ραχέ, γεγονός που αποκαλύπτεται στο γράμμα της μητέρας του.⁸⁵ Ο προηγούμενος γάμος του, ωστόσο, δεν φαίνεται να αποτελεί εμπόδιο στην τέλεση χριστιανικού γάμου.

Ένα αντίστροφο περιστατικό ενσωμάτωσης μέσω επιγαμίας αναφέρει ο ιστορικός Προκόπιος. Ο βασιλιάς Χοσρόης Ι (β. 531-579), όταν κυρίεψε τα Σούρα, συνέλαβε πολλούς αιχμαλώτους, τους οποίους πήρε μαζί του στην Περσία. Ο Χοσρόης ξεχώρισε μια όμορφη αιχμάλωτη, την Ευφημία, την οποία και παντρεύτηκε αφού την ερωτεύτηκε σφοδρά. Η Ευφημία, μάλιστα, έπεισε τον Χοσρόη να ελευθερώσει τους Σουρηνούς αιχμαλώτους.⁸⁶ Στο χωρίο είναι φανερό η ομοιότητα με το κείμενο του Διγενή, αφού και ο αμιράς στους στίχους 459-462 προαναγγέλλει πως σκοπεύει, όταν πάει στη Συρία, να φέρει την οικογένειά του στη Ρωμανία⁸⁷ και να απελευθερώσει τους χριστιανούς αιχμαλώτους για να ευχαριστήσει τη γυναίκα του.

Η πρόταση γάμου γίνεται δεκτή από τους Δούκες με τη συμφωνία να τους ακολουθήσει στην Καππαδοκία.⁸⁸ Πιο κάτω, στους στίχους 606-609, πληροφορούμαστε ότι ο αμιράς κατά την επιστροφή του από τη Συρία συνοδευόταν από τη μητέρα, τα αδέρφια του και εκατό επίλεκτους νέους της προσωπικής του φρουράς. Οι Πέρσες και Άραβες στρατιώτες που τον συνοδεύουν επιστρέφουν πίσω στη Συρία παίρνοντας μεγάλες αμοιβές και δώρα, ενώ οι προσήλυτοι βαπτίζονται από τον αμιρά, ο οποίος τους χαρίζει γη για την εγκατάστασή τους στην Καππαδοκία. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι ο αμιράς ίσως κατείχε σημαντικό αξίωμα που του επέτρεπε να προβεί στην παραχώρηση γης στους εξωμότες συγγενείς του.

⁸² Για περιπτώσεις εκχριστιανισμού μουσουλμάνων που παραδίδονται στις αραβικές πηγές και στην αραβική λογοτεχνία, βλ. Muhammad, The conversion, 128-131.

⁸³ Λυκάκη, Αιχμάλωτοι, 286 και 295.

⁸⁴ El Cheikh-Saliba, Describing the other, 239-250.

⁸⁵ E 236-239.

⁸⁶ Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, II, 5.28, 171-172: «Μετὰ δὲ, ... ἡ γυναικὶ χαριζόμενος, ἦν δὴ ἐνθὲνδε δορυάλων ἐξελὼν, Εὐφημίαν ὄνομα, γυναῖκα γαμετὴν ἐποίησατο, ἔρωτα ἐξαισίον αὐτῆς ἐρασθεὶς (ἦν γὰρ τὴν ὄψιν εὐπρεπὴς μάλιστα) δρᾶν τι ἀγαθὸν ὁ Χοσρόης τοὺς Σουρηνούς ἔγνω.»

⁸⁷ Ο Σουμελίδης θεωρεῖ ἀπόδειξη τῆς ἐλλείψεως φυλετικῆς καὶ θρησκευτικῆς φανατικότητος κατὰ τὰς ἀραβοβυζαντινὰς συγκρούσεις τὸ γεγονὸς πὺς ὁ αμιράς ἀλλάζει εὐκόλως τὴν πίστην αὐτοῦ καὶ προσηλυτίζει στὸν χριστιανισμό τὴν μητέρα καὶ τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ. Σουμελίδης, Ἀκριτικά ἀσματα, 55.

⁸⁸ Κατὰ τὴν Jeffreys, ἡ ἀπουσία τοῦ συζύγου καὶ πατέρα εἶναι πὺς εὐνόησε τὸ ζήτημα τῆς επιγαμίας με σύζυγο διαφορετικῆς καταγωγῆς στὴν περίπτωση τῶν γονέων τοῦ Διγενή. Jeffreys, G/E, 139, σημ. 75.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ενσωμάτωσης μουσουλμάνων στρατιωτών τον 9^ο αιώνα στο Βυζάντιο είναι αυτό του Πέρση Θεόφοβου (Nasr), πρώην Χωρραμίτη αξιωματούχου, που εναντιώθηκε στην αββασιδική δυναστεία (837-838). Οι 14.000 Χωρραμίτες στρατιώτες του Θεόφοβου αποτέλεσαν το λεγόμενο “Περσικόν Τάγμα”. Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (β. 829-842) μετά τη βάπτισή τους, τους διαμοίρασε σε διάφορα θέματα της Ασίας και της Ευρώπης.⁸⁹ Στον Βίο της Αγίας Αθανασίας πληροφορούμαστε επίσης ότι σύμφωνα με αυτοκρατορικό διάταγμα (του Θεόφιλου) οι Βυζαντινές ανύπαντρες γυναίκες, χήρες ή άγαμες, έπρεπε να παντρευτούν με ξένους εγκατεστημένους στα εδάφη της Αυτοκρατορίας.⁹⁰ Το διάταγμα σχετίζεται βέβαια με την έλευση ξένων στρατιωτών.

Κατά το διάστημα 936-941 μια ολόκληρη φυλή, η (Banu) Habib, εγκαταστάθηκε στο Βυζάντιο στα σύνορα του Ευφράτη και υπήρξε επικίνδυνος σύμμαχος των Βυζαντινών για το χαλιφάτο εξαιτίας των άριστων γνώσεων που διέθετε για το ισλάμ. Οι Χαμπίμπ μετακινήθηκαν από την Μεσοποταμία προς τα βυζαντινά εδάφη εξαιτίας των συγκρούσεών τους με τους Χαμδανίδες της Μοσούλης.⁹¹ Ο Canard,⁹² εκτιμά πως μετακινήθηκαν περίπου 10.000-12.000 ιππείς μαζί με τις οικογένειές τους και τους σκλάβους τους. Ο σύγχρονος Άραβας ιστορικός al-Mas’ūdī αναφέρει επίσης ότι υπήρχαν 12.000 εκχριστιανισμένοι Άραβες ιππείς στο βυζαντινό στρατό.⁹³ Κατά τον Beck,⁹⁴ στο τραγούδι του αμρά είναι εμφανής ο απόηχος των γεγονότων αυτών. Ας μη ξεχνάμε τέλος τον Ανδρόνικο Δούκα που στα τέλη του 9^{ου} αι. αυτομόλησε στο χαλιφάτο.

Μια σημαντική πηγή που αφορά τη βυζαντινή πολιτική του 10^{ου} αιώνα αναφορικά με τους Μουσουλμάνους αιχμαλώτους στο Βυζάντιο αποτελεί το έργο *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ’ Πορφυρογέννητου.⁹⁵ Στο κείμενο περιγράφεται η διαδικασία εγκατάστασης εκχριστιανισμένων αιχμαλώτων ως γεωργών χωρίς να αναφέρεται πουθενά ότι τους παραχωρήθηκε γη. Η θρησκευτική μεταστροφή τους δεν αποτελεί πλεονέκτημα έναντι των Βυζαντινών ελεύθερων χωρικών, οι οποίοι την περίοδο αυτή γίνονταν ολοένα και πιο εξαρτημένοι.⁹⁶ Τέλος, τον 11^ο αιώνα, σύμφωνα με μαρτυρία του Σκυλίτζη, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ’ στρατολόγησε Άραβες, τους οποίους κατέταξε σε τάγματα υπό τη διοίκηση Αράβων στρατηγών στα ανατολικά θέματα.⁹⁷

⁸⁹ The Encyclopedia of Islam, 63-65. Kaldellis, The new roman empire, 494.

⁹⁰ Βίος Αθανασίας Αιγίνης, 2: «...βασιλικὸν ἐξαίφνης πρόσταγμα τὰς ἐν ἀγαμίᾳ τε καὶ χηρείᾳ ὑπαρχούσας ἐθνικοῖς ἀνδράσι ἐκδίδοσθαι». Η Talbot θεωρεί πως πρόκειται για διάταγμα που εκδόθηκε το 830 επί αυτοκράτορα Θεοφίλου, Talbot, Holy women, σελ. 143, σημ. 22.

⁹¹ Ο Ibn Hauqal (†10ο αιώνα), αναφέρεται στη μετακίνηση της φυλής Banū Habib, στο Vasiliev, Byzance et les Arabes, 2.2, 420-421.

⁹² Canard, Hamdanides, 737-739.

⁹³ Al-Mas’ūdī, Les prairies d’or, II, 60.

⁹⁴ Beck, Ιστορία, 134.

⁹⁵ Κωνστ. Πορφ., Βασίλειος τάξις, σελ. 694-695: *Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων: «...περὶ τῶν διδομένων αἰχμαλώτων γαμβρῶν εἰς οἴκους, κἂν τε στρατιωτικὸς, κἂν τε πολιτικὸς ὁ οἶκος, εἰς ὃν εἰσέρχεται ὁ Σαρακηνὸς γαμβρὸς...»*. Αναλυτικότερα για τον Σαρακηνό γαμπρό, βλ. Ragia, The social position of soldiers, 166-167.

⁹⁶ Λυκάκη, Αιχμάλωτοι, 100.

⁹⁷ Σκυλίτζης, σελ. 471.19-20.

Η ένταξη των ξένων στη βυζαντινή κοινωνία δεν σήμαινε αυτόματα και την πλήρη ενσωμάτωση τους. Στο Έπος ο αμιράς βιώνει έντονα αισθήματα απόγνωσης, θλίψης και πόνου καθώς διαβάζει στο γράμμα της μητέρας του τα δεινά που προξένησε στους δικούς του ανθρώπους. Η αντίδραση του απηχεί το διχασμό του μουσουλμάνου ευγενή εξαιτίας της εξωμοσίας του και της αποκοπής από τη γενιά του.⁹⁸ Ταυτόχρονα, νιώθει βαθιά πληγωμένος, επειδή πιστεύει ότι η γυναίκα του τον πρόδωσε. Οι Δούκες τον αντιμετωπίζουν με καχυποψία και τον απειλούν με θάνατο σε περίπτωση που θα επιχειρήσει να φύγει κρυφά με την οικογένειά του και να επιστρέψει στην πατρίδα του. Τον υποτιμούν και τον αποκαλούν *νεώτερο*,⁹⁹ αυτόν τον πανίσχυρο κατακτητή ο οποίος αρνήθηκε ότι είχε ιερό, θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια και δόξα εξαιτίας μιας γυναίκας που τον έχει κάνει δούλο, τον κακομεταχειρίζεται και επιβουλεύεται τη ζωή του (E 350-366). Η μόνη λύση που του απομένει είναι η αυτοκτονία (E 367).

Όταν λύνεται η παρεξήγηση, τα αδέρφια της κόρης προσπαθούν να τον καλοπιάσουν και τον αποκαλούν *γαμπρό* (E 439), σε μια προσπάθεια να δείξουν ότι τον αποδέχονται ως ισότιμο μέλος του οίκου τους.¹⁰⁰ Άλλωστε, όπως λέει ο ίδιος ο αμιράς, η αυτοκτονία του θα ντρόπιαζε τους Δούκες στους *εύγενεις Ρωμαίους* (E 368). Πέρα από την ξενοφοβία, την υπεροψία και την αντίληψη υπεροχής της βυζαντινής κοινωνίας έναντι των άλλων εθνικών ομάδων, η περιφρονητική συμπεριφορά των Δουκών προς τον αμιρά προφανώς δείχνει τη δυσαρέσκεια και την απειλή που ένιωθε η αριστοκρατία από την προνομιακή μεταχείριση και την κοινωνική ανέλιξη των Αράβων αποστατών σε βάρος των δικών τους συμφερόντων.¹⁰¹

1.β. Το γράμμα της εμίρισσας

Το γράμμα της της εμίρισσας αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, την πιο σημαντική πηγή του έργου για την ανίχνευση του κώδικα τιμής και συμπεριφοράς της αραβικής αριστοκρατίας και για τον τρόπο που οι Βυζαντινοί έβλεπαν το Ισλάμ. Η επιστολή περιγράφει με ενάργεια τον πρότερο βίο του αμιρά ως διοικητή της Συρίας, τα κατορθώματα της γενιάς του και τις επιπτώσεις της εξωμοσίας του για την οικογένειά του.

Η μητέρα δεν μπορεί να καταλάβει γιατί ο γιος της παντρεύτηκε μια χριστιανή. Αυτομολώντας στη Ρωμανία το όνειδος της εξωμοσίας του πέφτει στους ώμους τους δικούς της και των συγγενών του, καθώς όλο το στράτευμα και ο λαός της Συρίας θεωρούν αυτή υπεύθυνη για την προδοτική πράξη

⁹⁸ E 299-303: «καὶ ὡς ἤκουσεν τὰ γράμματα, ἐθλίβην ἡ ψυχὴ του, ἐκαύσθησαν τὰ σπλάγχνα του, ἐχάθην ἡ καρδία του, ἤκουσεν διὰ τὴν μάναν του, τὰ τέκνα του ἐνθυμήθη καὶ τὰ κοράσια τὰ καλὰ τὰ πολυπόθητά του, καὶ ἐνέγνωθεν τὰ γράμματα καὶ ἀπέκει ἐφίλησέν τα.»

⁹⁹ E 424: *νεότεροι* λέγονται οι όντως νέοι, αυτοί που λόγω ηλικίας βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία. Πρόκειται για μία επιβίωση της Π/Β εποχής. Η ορολογία απαντά κυρίως σε επαγγελματικές οργανώσεις και όχι μόνο. Βλ. Ragia, *Mutual interest groups*, 61-62.

¹⁰⁰ Από τον 9ο αιώνα και μετά, η ιστοριογραφία άρχισε να δίνει πρωτοφανή προσοχή στις συμμαχίες με επιγαμίες, οι οποίες αποτελούν κυρίως οικογενειακές στρατηγικές. Ως τέτοια συμμαχία πρέπει να εννοήσουμε τον γάμο μεταξύ του οίκου των Δουκών και του εμίρη του Ραχέ στο άσμα του αμιρά: Patlagean, *Un moyen âge grec*, 100-101.

¹⁰¹ Λυκάκη, *Αιχμάλωτοι*, 303.

του. Η μάνα τον προειδοποιεί ότι αν μάθουν οι Χασίισιοι¹⁰² πως απέκτησε παιδί με χριστιανή θα τον καταραστούν στον τάφο του προφήτη στη Μέκκα, εκεί που παλιά ο αμιράς ευλογήθηκε με την ευχή της μάνας να δοξαστεί και να τιμηθεί από όλους τους Άραβες.

Η εμίρισσα τον κατηγορεί ότι για την αγάπη μιας *χατζιροφαγούσας*¹⁰³ αιχμάλωτης αλλαξοπίστησε, απαρνήθηκε την πατρίδα του τη Συρία και ντρόπιασε τους συγγενείς και τους ευγενείς φίλους του. Όμως δεν είναι αργά για να επανορθώσει και να επιστρέψει στη Συρία. Τον προειδοποιεί όμως ότι σε περίπτωση που αρνηθεί να γυρίσει, τα παιδιά του θα τα σφάξουν και την ίδια θα την πνίξουν, ενώ οι γυναίκες του θα δοθούν σε άλλους άντρες (E 286-287).

Ανάλογα πρότυπα για την τύχη των εξωμοτών απαντώνται και στην αραβική παράδοση. Για έναν μουσουλμάνο το να αλλάξει θρησκεία είναι εφικτό, αλλά η επιστροφή στο ισλάμ είναι αδύνατη και ισούται με θάνατο.¹⁰⁴ Στο Kitāb al-Aghānī Abū L-Faradj,¹⁰⁵ μια συλλογή τραγουδιών της εποχής του χαλίφη Χαρούν των αρχών του 9^{ου} αιώνα, υπάρχει η ιστορία ενός Άραβα φυγά που παντρεύεται Βυζαντινή. Ο Άραβας, παρόλο που νοσταλγεί την πατρίδα του, αρνείται να επιστρέψει γιατί έχει πλέον νέα οικογένεια. Ο Vasiliev, επίσης, καταγράφει την περίπτωση ενός μουσουλμάνου, ανεψιού ενός διοικητή της Συρίας, που τιμωρήθηκε με λιθοβολισμό από την μουσουλμανική κοινότητα της Συρίας εξαιτίας της εξωμοσίας του.¹⁰⁶

Όταν ο αμιράς φτάνει στο Ραχέ στρατοπεδεύει σε σκηνή έξω από το κάστρο όπου τον συναντούν η μητέρα και οι συγγενείς του. Ο αμιράς επιτιμά την μητέρα του για τις ανησυχίες της γιατί ο ίδιος περιφρονεί τις θρησκευτικές δοξασίες των Σύρων μουσουλμάνων και των ειδωλολατρών Αιθιόπων. Δηλώνει πίστη στην Παναγία, και καλεί τη μητέρα του και όσους άλλους θέλουν να τον ακολουθήσουν στη νέα πατρίδα του (E 569-571). Η μητέρα του δέχεται με σπαραγμό ψυχής να απαρνηθεί το ισλάμ και να ακολουθήσει τον αμιρά για την αγάπη που έχει για αυτόν αλλά και για το παιδί του, τον Διγενή.

Ο αμιράς, στη συνάντηση με την οικογένειά του στη Συρία, δεν υπερασπίζεται τις προσωπικές του επιλογές, αλλά τον χριστιανισμό. Κατά τη Σολομωνίδου,¹⁰⁷ ο κατηχητικός λόγος του αμιρά προς τη μητέρα του περιέχει τις θέσεις των βυζαντινών πολεμικών και απολογητικών κειμένων όπου το Ισλάμ εκλαμβανόταν ως πλάνη που οδηγούσε στην απώλεια των ψυχών. Γίνεται, επίσης, φανερή

¹⁰² Encycl. M. East, s.v. Assassins, 21-22. (Acosta), Οι Χασίισιοι (αραβ.: Χασασίν) ήταν στρατιωτικο-θρησκευτικό τάγμα Νιζαριτών Ισμαηλιτών. Έδρασαν στην Περσία και τη Συρία περίπου από το 1092 μέχρι το 1265. Οι Χασίισιοι εκτελούσαν τις πράξεις τους υπό την επήρεια χασίς, το οποίο τους δινόταν ως μια πρόγευση για τις απολαύσεις που θα γεύονταν στους ουράνιους κήπους που περιγράφει το Κοράνιο, μετά την εκτέλεση της αποστολής τους. Για ενάμιση αιώνα και πλέον, το τάγμα των Χασίσιων σκόρπιζε το φόβο στη Μέση Ανατολή. Ανάμεσα στα θύματά τους ήταν θρησκευτικοί και πολιτικοί ηγέτες των εχθρών τους. Στα 1103/1103 οι Χασίισιοι δολοφόνησαν τον Σαρακηνό Κυβερνήτη της Εμέσας (Hims). Αλεξίου, Διγενής, 71, σημ.14. Ενδιαφέρον έχει, επίσης, το γεγονός ότι ο χαλίφης Al-Mustarshid Billah, που απηχεί το όνομα του αδερφού της εμίρισσας, λέγεται ότι δολοφονήθηκε από τους Χασίισιους το 1135. The Cambridge history of Iran, 127.

¹⁰³ E 269: Χοιροφάγος, ειρωνική προσωνυμία για χριστιανούς από τους Άραβες.

¹⁰⁴ Cheynet, Βυζαντινός κόσμος, 223.

¹⁰⁵ Canard, Quelques «à-côté», σελ. 106-107.

¹⁰⁶ Vasiliev, The life of St. Theodore, 200.

¹⁰⁷ Σολομωνίδου, Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών, 149.

μέσω της αφήγησης του ποιητή μας η έντονη προκατάληψη της ορθοδοξίας έναντι του ισλάμ. Οι Άραβες είναι οι Άλλοι μέσα από τους οποίους οι Βυζαντινοί αποκτούν μία αίσθηση εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας.

Εν γένει, ο αμιράς είναι ευπρόσδεκτος στον πατρογονικό οίκο της βυζαντινής κόρης και στη Ρωμανία επειδή ασπάζεται την ορθοδοξία. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός του πλούτου, του αξιώματος και του κύρους που τον συνοδεύει ως επιφανές μέλος της αραβικής αριστοκρατίας. Η μητέρα του αμιρά στην επιστολή τον κατηγορεί ότι έχει αρνηθεί «γένος, πίστιν καί πατρίδα», αξίες που, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, είναι κοινές με τα ιδεώδη της βυζαντινής αριστοκρατίας. Η συμβολική υποταγή του Ισλάμ στην ορθοδοξία είναι εμφανής τόσο στο γράμμα, όσο και στη θερμή ομολογία πίστεως του αμιρά στη Συρία με την οποία κατορθώνει να προσηλυτίσει την μητέρα και τους συγγενείς του.

1.γ. Οι εύγενεις Ρωμαίοι και Σαρακηνοί

Σημαντικά στοιχεία που θεωρούνται ότι μαρτυρούν την ευγένεια στο Βυζάντιο είναι η διεκδίκηση ευγενικής καταγωγής η οποία συχνά ανάγεται στην αρχαία Ρώμη ή στον Κωνσταντίνο Α΄, η ύπαρξη οικογενειακού επιθέτου, η υπηρεσία στον αυτοκράτορα, η δυνατότητα των ευγενών να κινητοποιούν μεγάλες δυνάμεις υπέρ/εναντίον του θρόνου και τα ισχυρά δίκτυα που διαθέτουν και ανταμείβουν για τις υπηρεσίες τους.¹⁰⁸

Στο Έπος, η αιχμάλωτη κόρη και τα αδέρφια της κατέχουν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της ευγένειας· κατ' αρχάς, ο πατέρας τους Δούκας διαθέτει οικογενειακό επίθετο από τα πιο επιφανή και γνωστά στους αναγνώστες του Έπους που συνδέεται με την ρωμαϊκή παράδοση και τον Κωνσταντίνο τον Μέγα.¹⁰⁹ Αλλά και το γένος της μητέρας τους, οι Κιρμάγαστροι, παραπέμπει στον τίτλο των μαγίστρων, ανώτατων αξιωματούχων στην υπηρεσία του αυτοκράτορα. Ο πατέρας της κόρης -που δεν κατονομάζεται- είναι εξόριστος στρατηγός που διαφώνησε με τον αυτοκράτορα,¹¹⁰ ενώ το όνομα του αδερφού της παραπέμπει στον Κωνσταντίνο Δούκα, γνωστό επαναστάτη και ήρωα του λαού και της αριστοκρατίας.¹¹¹

Εκτός από τα παραπάνω στοιχεία, το γένος συμπεριλαμβάνει και την έννοια του οίκου, ο οποίος αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της αριστοκρατικής ταυτότητας.¹¹² Αναφορές στον πατρογονικό

¹⁰⁸ Για την ευγένεια των Βυζαντινών: Ragia, Social group profiles, 347-361. Haldon Social élites, 168-211. Magdalino, Court society, 212-232. Cheynet, Aristocratie, 53-80. Cheynet, L' anthroponymie, 267- 294.

¹⁰⁹ Δούκας από το Dux «ηγέτης, στρατηγός», ODB, 655, s.v. DOUKAS (A. Kazhdan-A. Cutler). Polemis, The Doukai, 3.

¹¹⁰ Ε 140: «Τὸν κύρην μας ἐξόρισαν διὰ μούρτη εἰς τὰ φουσαῖτα»

¹¹¹ Για τον Κωνσταντίνο Δούκα, βλ. πιο πάνω, σημ. 72.

¹¹² Η εμφάνιση οικογενειακών ονομάτων σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της συνείδησης του γένους αποτελεί φαινόμενο που αναπτύχθηκε στον βυζαντινό χώρο κατά τον 9ο αιώνα. Η εξύμνηση των προγόνων αποτελεί δείγμα κοινωνικής επιφάνειας από τον 10ο αιώνα και εξής. Η ιδιαίτερη αναφορά στο γένος γενικεύεται στα μέσα του 11ου

οίκο υπάρχουν πολλές στο κείμενο, τόσο, όπως είδαμε, μέσω της παράθεσης των εκτενών γενεαλογιών των Δουκών και του αμιρά, όσο και ως αναφορά σε συγκεκριμένη κατοικία και πατρίδα.¹¹³ Είδαμε τον αμιρά να απαγάγει τη βυζαντινή κόρη από τον πατρογονικό οίκο του στρατηγού Δούκα στην Καππαδοκία και να γυρίζει πίσω ως γαμπρός. Αργότερα επιστρέφει στον δικό του οίκο στο Ραχέ για να προσηλυτίσει τη μητέρα και τους συγγενείς του και να επιστρέψει στη Ρωμανία. Μετά από τη σύναψη επιγαμίας μεταξύ των δύο αυτών ισχυρών οίκων γεννιέται ο Βασίλειος Διγενής. Η προσωινυμία του ήρωα τονίζει τη εξέχουσα διγένεια του που ενώνει την ανώτατη αριστοκρατία δύο αντίπαλων μέχρι πρότινος κόσμων, της Ρωμανίας και της Αραβίας, και ευαγγελίζεται την ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών.

Ωστόσο, οι όροι γένος και πατρίς δεν επαρκούν για να περιγράψουν το κοινωνικό πλαίσιο του μεσαιωνικού ελληνικού κώδικα της τιμής και της ντροπής.¹¹⁴ Πρόσθετες αξίες που πλαισιώνουν το Έπος και απηχούν ύψιστες μορφές κύρους στη βυζαντινή κοινωνία του 12^{ου} αιώνα είναι η γενναιότητα, τα στρατιωτικά κατορθώματα, το ιπποτικό ήθος αλλά και ο πλούτος.¹¹⁵ Πράγματι, στο άσμα εξάιρεται ο Κωνσταντίνος Δούκας που με την εξέχουσα ανδρεία του νίκησε σε μονομαχία τον αήττητο αμιρά που σκορπούσε τον τρόμο στη Μ. Ασία. Η εξιστόρηση του βίου του Διγενή, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί έναν ύμνο στον ανυπέρβλητο ήρωα όλων των εποχών, που σε όλες τις ανδραγαθίες του ακολούθησε πιστά τον πολεμικό κώδικα τιμής απέναντι σε αμέτρητους και δόλιους αντιπάλους και που μόνο ο θάνατος κατάφερε να τον νικήσει.¹¹⁶

Ο ευγενής της εποχής των Κομνηνών (1081 - 1185) διακρίνεται εκτός από τις παραπάνω αρετές και από την επίδειξη προσωπικού πλούτου και πολυτελούς ενδυμασίας, που του προσθέτουν συμβολικό κύρος. Οι λεπτομερείς περιγραφές του πλούτου που φέρνει ο αμιράς στην Καππαδοκία, των πολυτελών πολεμικών εξαρτίσεων πολεμιστών και αλόγων, η τεράστια προίκα που παίρνει ο Διγενής από τον στρατηγό της Λυκανδού, η λαμπρή κατοικία του Διγενή στον Ευφράτη, η

αιώνα με την άνοδο της στρατιωτικής αριστοκρατίας στην περιφέρεια, ειδικότερα κατά την εποχή των Κομνηνών και των Δουκών, Cheynet, *L'anthroponymie*, 275-278.

¹¹³ Κατά τον Magdalino, οι Βυζαντινοί συγγραφείς, σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα, θεωρούσαν το γένος (γέννηση, συγγένεια, καταγωγή) και την πατρίδα (γενέθλια γη ή πόλη) ως τους δύο βασικούς συντελεστές κοινωνικής ύπαρξης. Magdalino, *Honour among Romans*, 183-218.

¹¹⁴ Angold, *The byzantine aristocracy*, 58-78.

¹¹⁵ Οι αρετές της νέας στρατιωτικής αριστοκρατίας γίνονται κοινωνικά κυρίαρχες και διαποτίζουν ακόμη και την εικόνα του αυτοκράτορα. Kazhdan-Wharton, *Change in byzantine culture*, 119. Χαρακτηριστικά όπως η στρατιωτική φήμη και η ανδρεία ή έστω η ένδειξη στρατιωτικής ικανότητας είχαν μεγαλύτερη αξία από τον πλούτο. Οι πρωτογενείς πηγές μιλούν ελάχιστα για τον ιδιωτικό πλούτο, κληρονομημένο ή αποκτημένο, αφού η σχέση με τον αυτοκράτορα και η υπηρεσία στις υψηλότερες βαθμίδες του στρατού ήταν το κλειδί της κοινωνικής ανάδειξης. Αυτό εν μέρει οφείλεται στους Μακεδόνες και Κομνηνούς βασιλείς, οι οποίοι σκόπιμα πρόβαλλαν αυτές τις αρετές μέσω της προσωπικής ηγεσίας του στρατού, των τελετουργιών και της τέχνης. Το γεγονός, επίσης, ότι οι Κομνηνοί θεωρούσαν τους συγγενείς τους συμμάχους και όχι επικίνδυνους εχθρούς, όπως ο Κεκαυμένος, μπορεί να συσχετιστεί με την καταγωγή τους από αριστοκρατικό οίκο των οποίων τα μέλη υπολόγιζαν στη βοήθεια των συγγενών τους στους ταραγμένους χρόνους του 11ου αιώνα. Frankopan, *Land and power*, 128-129.

¹¹⁶ Ε 1701-1704. «*Απότε έκτιστην ὁ παρὼν καὶ δόλιος κόσμος οὗτος, εἰς τὰς γενέας ἅπασας τοιοῦτος οὐκ ἐφάνη, οἷον τοῦτον τὸν νεώτερον, τὸν θαυμαστὸν Ἀκρίτην, οὔτε εἰς ἀνδρείαν, εἰς ἔπαινον, εἰς δόξαν, εἰς λογάριν.*»

πολυτελής κλίνη του Διγενή και ο μνημειώδης τάφος του αποδεικνύουν την ανυπέρβλητη ευγένεια του ήρωα.

Στο κείμενο γίνονται, επίσης, και πολλές αναφορές και στην προσωπική ακολουθία των ευγενών.¹¹⁷ Όπως είδαμε, ο αμιράς ακολουθεί τους Δούκες στην Καππαδοκία συνοδευόμενος από την προσωπική του φρουρά (E 202-206). Η εμίρισα στέλνει διαλεχτά άλογα και πεντακόσιους νεαρούς επίλεκτους στρατιώτες να συνοδέψουν τον αμιρά πίσω στη Συρία (E 275-277). Κατά την επιστροφή του στη Ρωμανία 1.000 θωρακισμένοι Άραβες προπορεύονται και άλλες 2.000 τον συνοδεύουν (E 578-581). Σε κάθε επίσημη άφιξη και αναχώρηση του Σαρακηνού γαμπρού παραβρίσκεται όλος ο οίκος των Δουκών (ο γυναικαδερφός Κωνσταντίνος, οι συγγενείς¹¹⁸ και ο λαός,¹¹⁹ (E 208, 482-484). Στα άσματα του Διγενή, παρόλο που ο ήρωας ανδραγαθεί μόνος, υπάρχει μία αναφορά στους *αγούρους* του στο στίχο 1422, αλλά κυρίως στην παρουσία τους κατά την ώρα του θανάτου του (E 1707-1764).

Τέλος, οι βυζαντινοί συγγραφείς φαίνεται πως έδιναν ιδιαίτερη σημασία στο παρουσιαστικό ενός προσώπου.¹²⁰ Στο χειρόγραφο E, όμως, δεν γίνεται αναφορά στην εξωτερική εμφάνιση του αμιρά ούτε σε άλλα φυλετικά ή πολιτισμικά χαρακτηριστικά που να διαφοροποιούν τους αντιπάλους, πέρα από τη θρησκεία. Αντίθετα, παρατηρούμε ότι τόσο οι Βυζαντινοί όσο και οι Σαρακηνοί ευγενείς μοιράζονται κοινούς κώδικες ηθικής συμπεριφοράς αναφορικά με την οικογένεια, τον σεβασμό προς τους γονείς και τις γυναίκες, τον πολεμικό κώδικα τιμής και ανδρείας και το κοινωνικό κύρος που αποκτούν αποκλειστικά μέσω της διάκρισής τους στα πεδία των μαχών.

2. Τα άσματα του Διγενή (άσματα α' έως ε')

Τα άσματα του Διγενή θεωρούνται μεταγενέστερα του άσματος του αμιρά και αποτυπώνουν τη νοοτροπία της στρατιωτικής αριστοκρατίας των συνόρων. Ο Αλεξίου θεωρεί πως το χειρόγραφο E παρέχει ακριβή ιστορική εικόνα για τον διμέτωπο αγώνα των ακριτών προς τους απελάτες και άτακτους ληστές του εσωτερικού και προς τους Άραβες της Συρίας.¹²¹ Αντίθετα, ο Beck επισημαίνει πρώτον, ότι ο ποιητής στην ιστορία του Διγενή περιορίζεται σε δύο σύντομες αναφορές¹²² στους αγώνες του Διγενή με τους Σαρακηνούς, που δεν παίζουν βασικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής και

¹¹⁷ Η ύπαρξη μεγάλης συνοδείας από νέους ρωμαλέους και επιδέξιους στα όπλα πολεμιστές αποτελεί χαρακτηριστικό του ευγενή στρατιωτικού που βρίσκεται στην υπηρεσία του βασιλιά και των στρατηγών, οι οποίοι συνήθως είναι ευγενείς. Αυτοί καλούνται *υπηρέται* ή *δοῦλοι* γιατί αναλαμβάνουν συγκεκριμένα καθήκοντα στο περιβάλλον των ευγενών. Ragia, Social group profiles, 318. Ragia, The Social position of soldiers, 164-165. Και οι αυτοκράτορες, βέβαια, είχαν προσωπική φρουρά από επίλεκτους πολεμιστές (σε κάποιες περιπτώσεις γόνους αριστοκρατικών οικογενειών) που φρόντιζαν για την ασφάλειά τους, Αλεξόπουλος, Η μονομαχία, 115.

¹¹⁸ Αναφορά στους συγγενείς των Δουκών γίνεται στο στίχο 139: «δώδεκα θεῖους εἴχαμεν καὶ ἔξι ἐξαδέλφους».

¹¹⁹ Ως *λαός* νοείται το προσωπικό (δούλοι ή υπηρέτες και ακόλουθοι), που υπηρετούσε την οικογένεια και που μοιραζόταν την κοινή αίσθηση του ανήκειν στον βυζαντινό οίκο. Angold, The byzantine aristocracy, 92-111.

¹²⁰ Σολομωνίδου, Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών, 169, σημ.664.

¹²¹ Αλεξίου, Παρατηρήσεις, 49.

¹²² E 1612-1615, 1709-1720.

δεύτερον, ότι η υπόθεση δεν δραματοποιεί ιστορικά συμβάντα αφού η δράση των ηρώων είναι μάλλον ιδιωτικής φύσεως. Κατά τον Beck, η βασική διαφορά ανάμεσα στα άσματα του αμιρά και του Διγενή είναι πως στα δεύτερα δεν βρίσκουμε σχεδόν κανένα ιστορικό ίχνος που να μας επιτρέπει να ταυτοποιήσουμε τις πηγές έμπνευσης του ποιητή, είτε πρόκειται για ιστορικά πρόσωπα είτε για γεγονότα.¹²³

Το κείμενο είναι χωρισμένο σε επεισόδια (άσματα) που συνδέονται ως ένα βαθμό μεταξύ τους με χρονολογική και βιογραφική σειρά από την παιδική ηλικία και τη νεότητα έως την ενηλικίωση και το γάμο του Διγενή, τις ανδραγαθίες του στο κυνήγι άγριων ζώων, την αντιμετώπιση μυθικών πλασμάτων και την αναμέτρησή του με τους ληστές-απελάτες, προτού εγκατασταθεί μόνιμα στον Ευφράτη.

Η παραλλαγή Ε είναι περισσότερο αφηγηματική – σύμφωνη με την προφορική επική παράδοση- και χωρίς ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση, καθώς εναλλάσσεται η διήγηση σε τρίτο και πρώτο πρόσωπο με εκτενείς διάλογους. Ωστόσο, οι σκηνές της σύγκρουσης του Διγενή με τους αντιπάλους του περιγράφονται εκτενέστερα κι αναδεικνύεται εντονότερα το πολεμικό στοιχείο.¹²⁴

Παρόλο που το Έπος του Διγενή δεν περιλαμβάνει χρονικές αναφορές, παραπέμπει σε εποχή άμβλυνσης των συγκρούσεων και περιορισμού των αραβικών επιδρομών. Αυτή η αποτύπωση ιστορικά αντιστοιχεί περισσότερο στην πραγματικότητα του 11^{ου} αιώνα, όταν με τη σταθεροποίηση των συνόρων η στρατιωτική δράση επικεντρώνεται στον περιορισμό της ληστείας. Ο καιρός των ένδοξων πολεμικών συρράξεων και των συλλογικών αγώνων έχει παρέλθει και η εποχή προσφέρεται για την προβολή της ατομικής υπεροχής. Ενδεικτικά, ο 10ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί από τον Kazhdan ως «η εποχή που εμφανίζεται η ατομικότητα ενώ τον 12^ο αιώνα παρατηρείται η υπερίσχυση του κοσμικού ήρωα».¹²⁵

2.α. Οι ανδραγαθίες του Διγενή

Στον κώδικα Ε δεν γίνεται αναφορά σε αραβικές επιδρομές, θέμα που αποτελεί τον πυρήνα του άσματος του αμιρά, αφού τα ανδραγαθήματα αφορούν προσωπικούς αντιπάλους του ήρωα και ειδικότερα τους απελάτες. Οι απελάτες δρουν περίπου στον ίδιο χώρο με τον Διγενή και βρίσκονται διαρκώς σε αντιπαράθεση μαζί του. Κατά την Galatariotou, ο Διγενής αποτελεί το “αντίπαλον δέος” των απελατών και αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα των δυνατών οικογενειών που θίγονται από τις ληστρικές επιδρομές.¹²⁶

Στο κείμενο, ο όρος απελάτης σημαίνει τον ληστή στα σύνορα του Βυζαντίου: «ὁ θαυμαστός Βασίλειος ... περὶ ἀπελάτων ἦκουσε εὐγενικῶν ..., ὅτι κρατοῦν στενώματα καὶ ποιοῦν ἀντραγαθίας (Ε 624)· ἀρχιληστὰς ἐφόνευσεν καὶ ὅλους τοὺς ἀπελάτας (Ε 1614)· έκφρ. «ὁ μέγας ἀπελάτης»: ο Άγιος

¹²³ Beck, Ιστορία, 149 και 153.

¹²⁴ Αλεξίου, Ακριτικά, 31.

¹²⁵ Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής, 208 και 212.

¹²⁶ Galatariotou, Oppositions, 51, σημ. 90.

Θεόδωρος, ως προστάτης των απελατών (E. 891).¹²⁷ Οι απελάτες στον Διγενή διαθέτουν παρόμοιο εξοπλισμό με τους στρατιώτες και είναι εμπειροπόλεμοι πολεμιστές. Είναι «έσωλούρικοι» και φέρουν πολλά όπλα (E 1159-1160, E 1221), ενώ στο στίχο 1233 περιγράφονται να φορούν στολή καταφράκτων: «όλοσίδεροι καὶ τετραλυγισμένοι».

Η περιγραφή αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις ιστορικές πηγές που περιγράφουν τους απελάτες ως στρατιωτικό (ή ληστρικό) σώμα ελαφρά οπλισμένων ανδρών το οποίο πρωτοεμφανίζονται υπό τις διαταγές του Βασίλειου Α' (867-886). Στο Περί Βασίλειου Τάξεως, αναφέρεται ότι οι στρατιώτες που πτώχευαν και έχαναν τη γη τους κατατάσσονταν στους απελάτες.¹²⁸ Τα καθήκοντά τους αρχικά περιελάμβαναν επιδρομές και λεηλασίες (αρπαγές βοσκημάτων και λάφυρα) στα εχθρικά εδάφη και ενεργούσαν ως ανιχνευτές και οδηγοί για τα βυζαντινά εκστρατευτικά σώματα. Οι διοικητές τους διορίζονταν από τους Βυζαντινούς στρατηγούς των θεμάτων. Οι απελάτες συμμετείχαν στην επιθεώρηση των στρατευμάτων των θεμάτων, παρόλο που δεν είναι σαφές εάν εκτός της χρηματικής αμοιβής και των σιτηρεσίων λάμβαναν και στρατιωτικά κτήματα.¹²⁹

Απελάτης, επομένως, κατέληξε να σημαίνει ληστής και συνδέθηκε πολύ στενά με την περιθωριακή κοινωνία των συνόρων, στην οποία οι μετανάστες και οι νεοφερμένοι προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν την ανασφάλεια που επικρατούσε στη μεθόριο. Αυτοί οι στρατιώτες ήταν κοινωνικά πολύ κατώτεροι από τους πλούσιους βαριά οπλισμένους ιππείς των θεμάτων και τους μισθοφόρους. Ωστόσο, ως στρατολογημένοι άνδρες, όλοι μοιράζονταν θεωρητικά το ίδιο νομικό καθεστώς και τα ίδια προνόμια.¹³⁰

Ο Διγενής και οι απελάτες (E 622-701)

Στο α' άσμα ο ήρωας θέλησε σε νεαρή ηλικία να γίνει απελάτης γιατί ζήλεψε τα κατορθώματά τους και πήγε να τους συναντήσει.¹³¹ Όταν φτάνει στο λησταρχεῖον συναντά τον αρχηγό τους, Φιλοπαππού και δηλώνει πως επιθυμεί να ενταχθεί στις δυνάμεις του. Ο Φιλοπαππούς ζυγιάζει τον νεαρό Διγενή και δεν εγκρίνει την εμφάνισή του: του φαίνεται αδύνατος, με μακρύ φόρεμα και χαλαρή ζώνη, εμφάνιση δηλαδή που δεν ταιριάζει σε απελάτη.¹³² Πράγματι, η πολεμική ενδυμασία του Διγενή είναι ελαφρώς ιδιόμορφη.¹³³ Πολεμάει φορώντας ποδέα, δηλαδή ποδήρη χιτώνα σαν φουστανέλα και προτιμά ως όπλο το ραβδίν.¹³⁴ Πιο κάτω, ωστόσο, στη μονομαχία του με την

¹²⁷ Πύλη, λήμ. απελάτης (Κριαράς). Για την επίκληση του Αγίου Θεοδώρου στο Έπος βλ. παρακάτω σελ. 29.

¹²⁸ Κωνστ. Πορφ., Βασίλειος τάξις, 696.1-9. Για την κοινωνική θέση των φτωχών στρατιωτών όπως περιγράφεται στο De Cerimoniis, βλ. Ragia, The Social position of soldiers, 160.

¹²⁹ ODB, 127, s.v. APELATAI, (A. Cutler).

¹³⁰ Haldon, Warfare, 267.

¹³¹ Στην αρχή του επεισοδίου, ο ποιητής χαρακτηρίζει τους απελάτες ευγενικούς και ανδρείους (E 624), αλλά κατονομάζει λησταρχεῖον την κατοικία του ηλικιωμένου αρχηγού τους Φιλοπαππού (E 645).

¹³² E 657- 658 : «*θεωρῶ σέ, κύρκα, ὑπόλιγον καὶ ὡς ἀχαμνὰ ζωσμένον καὶ χαμηλὰ ἢ ποδέα σου καὶ οὐ ποιεῖς ἐσὺ ἀπελάτης.*»

¹³³ Jeffreys, G/E, xi.

¹³⁴ Ποδέα φορούσαν οι «δρομείς» που προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν στους χριστουγεννιάτικους εορτασμούς. Κωνστ. Πορφ., Βασίλειος τάξις, 752.12. Η ποδέα ως στρατιωτική ενδυμασία και το ραβδί, ως το κατ' εξοχήν επιθετικό

Μαξιμού περιγράφεται λεπτομερώς η λαμπρή πανοπλία του Διγενή και το άλογό του.¹³⁵ Η εμβληματική ποδέα του Διγενή παραπέμπει στην ενδυμασία των Ελλήνων αγωνιστών του 1821. Όπως άλλωστε σημειώνει ο Beck, «δεν είναι τυχαίο ότι αρχικά ο Διγενής θεωρήθηκε ο εθνικός ήρωας του Ελληνισμού».¹³⁶

Το όνομά του αρχηγού των απελατών παραπέμπει στον Φιλόππαπο (Gaius Julius Antiochus Epirhanes Philopappus), εγγονό του Αντίοχου Δ' (β. 38-72 μ.Χ.) και τελευταίου βασιλιά της Κομμαγηνής.¹³⁷ Κατά την Jeffreys, οι μεγαλοπρεπείς κατασκευές του βασιλείου της Κομμαγηνής¹³⁸ τροφοδότησαν στην περιοχή για πάνω από χίλια χρόνια ιστορίες για έναν ήρωα ακρίτη με διπλή καταγωγή. Έτσι, η Κομμαγηνή με τρεις τρόπους συνδέεται με το Έπος: τη γεωγραφική περιοχή που κινείται ο ήρωας, τον Φιλοπαππού και τον τάφο του Διγενή.¹³⁹

Οι δοκιμασίες που υποβάλλει ο Φιλοπαππούς στον Διγενή για να τον δεχτεί στην ομάδα του είναι να παραμείνει δεκαπέντε ημέρες άυπνος και νηστικός φυλώντας σκοπιά, να σκοτώσει ένα λιοντάρι και να του πάει τη λεοντή και να απαγάγει μια νύφη της αριστοκρατίας. Η δράση των απελατών, επομένως, όπως συνάγεται από τα λεγόμενα του αρχιληστή, επικεντρώνεται στο κυνήγι θηρίων, σε αδίστακτες ληστρικές επιθέσεις ταξιδιωτών και σε απαγωγές γυναικών. Ο Διγενής, μη θέλοντας προφανώς να εμπλακεί σε άνομες πράξεις, περιφρονεί τις δοκιμασίες ως ανάξιές του και αντιπροτείνει κατορθώματα που απαιτούν σωματική δύναμη σχεδόν υπερφυσική.

Στο γ' άσμα ο Διγενής ξανασυγκρούεται με τους απελάτες (Ε 1092-1605). Αγωνίζεται εναντίον ομάδων (απελάτες) και προσώπων (Μαξιμού) που τον επιβουλεύονται και απειλούν τη γυναίκα του, προκειμένου να την προστατεύσει και να αποδειχθεί άξιος του θαυμασμού και της αγάπης της. Σε όλες τις μάχες που δίνει ο Διγενής η γυναίκα του παρακολουθεί από ασφαλή απόσταση. Ανησυχεί συνεχώς για τους κινδύνους που τους απειλούν αλλά παραμένει αμέτοχη. Βοηθά τον ήρωα παρέχοντάς του εξοπλισμό (Ε 1264-1266) και αποτελεί την μοναδική -πλην των αντιπάλων- μάρτυρα των ανδραγαθιών του.

Οι συνεχείς κίνδυνοι που απειλούν το ζευγάρι παραπέμπουν έμμεσα στα προβλήματα της εσωτερικής ασφάλειας που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι των ανατολικών θεμάτων. Ωστόσο, δεν φαίνεται από το κείμενο πως ο Διγενής λάμβανε ιδιαίτερα μέτρα ασφαλείας κατά τις μετακινήσεις

όπλο που χρησιμοποιούσε ο Διγενής, αναφέρονται επίσης σε χωρία των Πτωχοπροδρομικών: Πτωχοπροδρομικά, IV, 165 και IV, 189-192. Ο Διγενής, επίσης, φέρεται ως ο παραδειγματικός ήρωας-πρότυπο που παραλληλίζεται ακόμη και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό (β. 1143-1180), τον οποίο ο Θεόδωρος Πρόδρομος προσονομάζει «νέο Ακρίτη» και σε άλλο κώδικα «δεύτερο Ακρίτη» με τη σημασία του στρατιωτικού ήρωα: Θεόδωρος Πρόδρομος, Ιστορικά, IV, 542-545. Βλ. Σχετικά και Grégoire, Akritas, 780.

¹³⁵ Ε 1461-1472: «Καὶ ἐγὼ γοργὸν ἐγύρισα καὶ ἐφόρεσα λουρίκιν, βιατάριν ἔβαλα τερπνόν, καθάριον βαγδαῖτην, πράσινον ἀραβίτικον ἀπάνω εἰς τὸ λουρίκιν· οἱ ρίζες ἦσαν πιθαμή, ὀλόχρυσά λεοντάρια, καὶ τὰ κομπία ὀλοχύμεντα, μὲ τὸ μαργαριτάριν... Καὶ ἐγὼ γοργὸν ἐπήδησα καὶ ἐπήρα μίαν σέλαν-στρώνω πουλάριν θαυμαστόν, πουλάριν κουρεμένον, ρωμαϊκόν, πανώραιον, ἦτον καὶ τετραέτης καὶ ἔστρωσα καὶ ἐχαλίνωσά καὶ ἐκαβαλίκευσά το...».

¹³⁶ Beck, Ιστορία, 119.

¹³⁷ Jeffreys, G/E, xxxi.

¹³⁸ Jeffreys, G/E, xxxiv-xxv. Στην αρχαιότητα, Κομμαγηνή λεγόταν η γεωγραφική περιοχή στη Βόρεια Συρία μεταξύ της οροσειράς του Ταύρου και του Ευφράτη ποταμού. Το βασίλειο καταλύθηκε το 72 π.Χ..

¹³⁹ (Ε 1667-1671). Αναλυτικότερα για τον τάφο του Διγενή πιο κάτω, σελ.41.

του. Ο Θεός προστατεύει τον ήρωα και, μέσω του ηρωισμού του, τους πληθυσμούς της περιοχής όπου κινείται.

Οι ανδραγαθίες με τους απελάτες βρίθουν από στρατιωτική ορολογία,¹⁴⁰ γεγονός που αποδεικνύει την καλή γνώση του ποιητή για την στρατιωτική ζωή κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Οι συμπλοκές περιγράφονται λεπτομερώς και διακρίνονται από δραματική ένταση.¹⁴¹ Το γεγονός ότι δεν γίνεται αναφορά στην πρώτη συνάντηση του Διγενή με τους απελάτες (α' άσμα) συνηγορεί στην υπόθεση πως τα άσματα α'-ε' έχουν συρραφεί σε μία ενιαία αφήγηση που καταγράφει τις περιπέτειες και τα κατορθώματα του ήρωα.

Στην αρχή ο ήρωας συναντά έναν δράκο με τη μορφή ωραίου παλικάριου που απειλεί τη γυναίκα του και μεταμορφώνεται σε τρικέφαλο θηρίο, το ένα με κεφάλι γέροντα, το άλλο νέου άνδρα και το μεσαίο δράκου. Ο Διγενής όμως με τη βοήθεια του θεού νικά τον δράκοντα (Ε 1741-1742).¹⁴² Το επεισόδιο παρουσιάζει ομοιότητες με την αγιολογική παράδοση του αγίου Θεοδώρου. Άλλωστε, στον στίχο 891 βλέπουμε τον Διγενή να ορκίζεται στον Άγιο Θεόδωρο, τον προστάτη των απελατών, ο οποίος εμφανίζεται συχνά σε αγιογραφίες με στρατιωτική στολή να αντιμετωπίζει ένα φίδι-δράκο.¹⁴³

Στη συνέχεια, ο Διγενής συγκρούεται με τριακόσιους έφιππους και πάνοπλους απελάτες τους οποίους εξοντώνει και έπειτα με τον Φιλοπαππού και τα πρωτοπαλικάρά του Κίνναμο και Γιαννάκη (Ε 1242). Κατά τον Beck στον ποιητή πρέπει να ήταν γνωστά αυτά τα πρόσωπα δεδομένου ότι και οι τρεις απελάτες παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στο έργο.¹⁴⁴ Πράγματι, ο Κίνναμος ταυτίζεται με έναν Πάρθο αντιβασιλέα που μαρτυρείται το 40 μ.Χ.,¹⁴⁵ ενώ το οικογενειακό όνομα των Κιννάμων εμφανίζεται σε βυζαντινές πηγές τον 11ο αιώνα.¹⁴⁶ Οφείλουμε, ωστόσο, να μνημονεύσουμε και τον "σύγχρονο" του ποιητή μας ιστοριογράφο Ιωάννη Κίνναμο, ο οποίος συχνά παρουσιάζει τον Μανουήλ Α' Κομνηνό ως ήρωα επικού μυθιστορήματος να αναμετράται με μεμονωμένους αντιπάλους, να τους γκρεμίζει από τα άλογα και να τρέπει σε φυγή εκατοντάδες, όπως ακριβώς και ο Διγενής.¹⁴⁷

Πιο ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση του Grégoire για τον Γιαννάκη τον οποίο ταυτίζει με τον Ιωάννη Καππαδόκη, υπουργό του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α'.¹⁴⁸ Ωστόσο, είναι εξίσου πιθανό ότι το

¹⁴⁰ Ενδεικτικά Ε 944-945·1159-1160·1221·1232-1234·1245-1248·1404-1406·1422-1425· 1486-1487. Στους στίχους 1461-1465 περιγράφεται με λεπτομέρεια η πολυτέλεια της πολεμικής εξάρτησης του Διγενή και αντίστοιχα στο χωρίο 1490-1496 της Μαξιμούς και του αλόγου της.

¹⁴¹ Αναλυτικά η περιγραφή των μαχών πιο κάτω, σελ.30.

¹⁴² Τα τρία κεφάλια του δράκοντα φαίνεται να αντιστοιχούν στα τρία στάδια της ζωής του πολεμιστή, με το μεσαίο, αυτό της αρσενικής ακμής, να είναι το πιο φοβερό από όλα. Πρβ. και Ε 1200-1202, όταν οι τρεις απελάτες, Κίνναμος, Γιαννάκης και Φιλοπαππούς, συναντούν τον Διγενή, σελ.32.

¹⁴³ Η ιστορία του φιδιού αποτελεί «ανθρωπομορφική έκφραση», δηλαδή μια ιστορία η οποία είναι συγκαλυμμένη με μυθικό περιεχόμενο για ευκολότερη κατανόηση του πνευματικού νοήματος. Για τη σύνδεση του επεισοδίου με την αγιολογική παράδοση του αγίου Θεοδώρου βλ. Trapp, Ακρίτας και βυζαντινή αγιολογία, 232-233.

¹⁴⁴ Beck, Ιστορία, 150.

¹⁴⁵ Grégoire, Digenis, 317-320.

¹⁴⁶ Beck, Ιστορία, 151. ODB, 1130, s.v. Kinnamos, John (A. Kazhdan).

¹⁴⁷ Αναλυτικότερα για την εξιστόρηση των πολεμικών κατορθωμάτων του Μανουήλ από τον Κίνναμο, βλ. πιο κάτω σημ.164.

¹⁴⁸ Grégoire, L' âge héroïque, 382-397.

όνομα Ιωαννάκης-Γιαννάκης αποτελεί παραφθορά του Ιωαννίκιος, το οποίο μας απομακρύνει από την υπόθεση του Grégoire. Ο πιο γνωστός Βυζαντινός με το όνομα Ιωαννίκιος είναι άγιος (754-846).¹⁴⁹ Ήταν στρατιωτικός με ισχυρές αυτοκρατορικές διασυνδέσεις ο οποίος αποφάσισε να εγκαταλείψει το υψηλό κοσμικό του αξίωμα και να ασπαστεί τον μοναχικό βίο στον Όλυμπο της Βιθυνίας.

Η τρίτη ανδραγαθία ξεκινάει όταν ο Διγενής νικά σε μονομαχία και τους τρεις απελάτες και αυτοί του προτείνουν να τον κάνουν αρχηγό τους. Ο ήρωας αρνείται, και τότε αυτοί ντροπιασμένοι, θέλουν να πάρουν εκδίκηση. Για αυτό ζητούν τη βοήθεια της αμαζόνας Μαξιμούς. Πρωτοπαλικάρο της Μαξιμούς είναι ο Μιλμίτζης. Τόσο ο Grégoire όσο και ο Adontz¹⁵⁰ θεωρούν ότι πρόκειται για τον Αρμένιο Μελία,¹⁵¹ περίφημο ιδρυτή και πρώτο στρατηγό του θέματος της Λυκανδού επί βασιλείας του Λέοντα ΣΤ', έμπιστο του Ανδρόνικου και συνεργάτη του Κωνσταντίνου Δούκα. Ο Grégoire συγκεκριμένα καταλογίζει σκοπιμότητα στον ποιητή του Διγενή στο να υπονομεύσει το κύρος του Μελία στην περιοχή του Ευφράτη, υποβιβάζοντας τον σε ληστή και πρωτοπαλικάρο των αμαζόνων που ηττήθηκε από τον Ακρίτη.

Η αμαζόνα Μαξιμού είναι ένα μυθολογικό πρόσωπο, το θηλυκό έκδοχο του Διγενή, και είναι η μόνη που θα μπορούσε να νικήσει τον ήρωα. Η προσπάθεια να ταυτιστεί ιστορικά η πηγή της έμπνευσης από την οποία ο ποιητής απέδωσε τα χαρακτηριστικά της αμαζόνας Μαξιμούς δεν είναι δυνατή. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, η Μικρά Ασία και συγκεκριμένα ο Πόντος είναι η πατρίδα των αμαζόνων. Η ανάμνηση των αμαζόνων διατηρήθηκε στην τοπική παράδοση και αποτυπώθηκε στο Έπος του Διγενή. Το όνομα Μαξιμού είναι υποκοριστικό των ονομάτων Μάξιμα και Μαξιμίλλα. Στη Σεβαστούπολη-Ηρακλειόπολη του Πόντου υπήρχε μαρτυρία για μια αναθηματική επιγραφή του έτους 199 στον τάφο γυναίκας που ονομαζόταν Μάξιμα Αμαζονίς και ήταν ιέρεια.¹⁵²

Η Μαξιμού δεν μοιάζει με καμιά άλλη γυναίκα, αφού δεν έχει τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης. Είναι πολεμοχαρής, ανήθικη, αθυρόστομη και ασεβής (E 1518-1520). Οι απελάτες Κίνναμος και Γιαννάκης την προσφωνούν «*εύγενεστάτη άφέντρα*» και «*άνδρεία τῶν άπελατῶν*» (E 1414-1415) και εκείνη, «*γαυριασμένη*» (E 1485), καυχείται για τη δύναμη και τα κατορθώματά της (E 1388-1389· 1521-1527). Η ίδια θεωρεί, όπως και ο Διγενής, ότι η δύναμή της είναι θείο δώρο (E 1396), το οποίο όμως της αφαιρέθηκε με τη διακόρευσή της. Αποδεικνύεται, όμως, εύπιστη -όπως κάθε άλλη γυναίκα- αφού εμπιστεύτηκε τον πανούργο Φιλοπαππού (E 1563-1565).¹⁵³ Η γυναίκα που διεκδίκησε μια θέση ως ίση στον κόσμο των ανδρών, υποτάσσεται τελικά στον άνδρα ολοκληρωτικά, όπως και οι υπόλοιποι γυναικείοι χαρακτήρες του έργου.

Μάχες- Μονομαχίες

¹⁴⁹ ODB, 1005-1006, s.v. Ioannikios, (A. Kazhdan, N. Sevcenko).

¹⁵⁰ Grégoire, Digenis, 317-320. Adontz, Digénis, 198-227.

¹⁵¹ ODB, 1334, s.v. MELIAS, (A. Kazhdan, A. Cutler). Το Μελίας είναι η ελληνοποιημένη μορφή του αρμενικού ονόματος Mleh: PmbZ, αρ. 25041, s.v. Melias. Ο εγγονός του Μελία, επίσης Μελίας, απεικονίζεται σε τοιχογραφία στην Καππαδοκία μαζί με τον Ιωάννη Τζιμισκή. Melias, PmbZ, αρ. 25042, s.v. Melias.

¹⁵² «*Μάξιμα ή και Αμαζονίς...ματρῶνα στολάτα*». Η επιγραφή είναι σήμερα χαμένη, Beck, Ιστορία, 152.

¹⁵³ Για την ευπιστία των γυναικών στο Βυζάντιο, βλ. Scott, Gender and the politics, 2-4.

Οι μονομαχίες στον κώδικα Ε μπορούν να ενταχθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) στις παραδοσιακές μονομαχίες, στις οποίες ο πολεμιστής μάχεται ένας προς έναν (π.χ. Κωνσταντίνος Δούκας και αμιράς, Διγενής και Μαξιμού), β) στις μονομαχίες που ο Διγενής μονομαχεί εναντίον δύο μαζί αντιπάλων (π.χ. Διγενής εναντίον Γιαννάκη και Κίνναμου) ή πλήθους αντιπάλων (π.χ. Διγενής και απελάτες) και γ) στις μονομαχίες αναστροφής, κατά τις οποίες ο ήρωας, ενώ έχει τραπεί σε φυγή, ξαφνικά επιστρέφει αιφνιδιαστικά και αναμετράται με έναν αντίπαλο διαδοχικά από μία ομάδα πολεμιστών που τον καταδιώκουν και στο τέλος επικρατεί (π.χ. Διγενής και φρουρά της Λυκανδού).¹⁵⁴

Οι μονομαχίες που περιγράφονται στο Διγενή ακολουθούν τη ρωμαϊκή στρατιωτική παράδοση, η οποία τιμούσε τον πολεμιστή που μάχονταν σώμα με σώμα και πολεμούσε μεμονωμένα, σε βαθμό που η συμμετοχή σε μονομαχίες αποτελούσε μέσο κοινωνικής ανέλιξης στα ανώτερα στρώματα.¹⁵⁵ Το κλασικό ιδεώδες της ρωμαϊκής *virtu*¹⁵⁶ ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του Διγενή. Πράγματι, στο Έπος οι υπερφυσικές ανδραγαθίες του ήρωα εναντίον των θηρίων αρχικά, της επιτυχούς αρπαγής της κόρης του στρατηγού μετά από δύσκολη καταδίωξη στη συνέχεια και η κατατρόπωση των απελατών τον κάνουν ξακουστό στα πέρατα του κόσμου και του προσδίδουν αμύθητο πλούτο.¹⁵⁷

Στον Διγενή του Εσκοριάλ περιγράφονται με γλαφυρότητα τέσσερις αναμετρήσεις, μία στο άσμα του αμιρά και τρεις στα άσματα του Διγενή. Η πρώτη διεξάγεται μεταξύ του Σαρακηνού αμιρά και του Βυζαντινού Κωνσταντίνου Δούκα και παραβρίσκονται ως μάρτυρες ένας Σαρακηνός και οι αδελφοί Δούκες. Πρόκειται για έφιππη μονομαχία με ραβδιά (Ε 32-55).¹⁵⁸ Στο τέλος, ο αμιράς υψώνει το δάχτυλο σύμφωνα με την αραβική παράδοση¹⁵⁹ και αποδέχεται την ήττα του.

Η δεύτερη αναμέτρηση βρίσκεται στο α' άσμα του Διγενή (Ε 693-699). Όταν οι απελάτες καυχώνται για τα κατορθώματά τους ο Διγενής τους παρασύρει σε πεζή αναμέτρηση με ραβδιά και τους εξουδετερώνει όλους. Τους αναγκάζει να του παραδώσουν τα ραβδιά-σύμβολα της ανδρείας τους και τα πηγαίνει ως απόδειξη στον Φιλοπαππού (Ε 700-701).

Η τρίτη μάχη περιγράφεται στο β' άσμα (Ε 938-942) και αφορά την καταδίωξη του Διγενή μετά την αρπαγή της κόρης του στρατηγού αρχικά από τον Σαρακηνό Σουδάλη, κατόπιν από τριακόσιους

¹⁵⁴ Ο Αλεξόπουλος σημειώνει, ωστόσο, ότι οι μονομαχίες αναστροφής που απαντώνται στο Διγενή και στον Νικηφόρο Βρυέννιο έχουν αμφισβητούμενο ιστορικό υπόβαθρο εφόσον δεν απαντώνται σε άλλες πηγές: Αλεξόπουλος, Η μονομαχία, 53.

¹⁵⁵ Wiedemann, Single combat, 91-103.

¹⁵⁶ Ο Βρυέννιος συνδέει την ρωμαϊκή στρατιωτική αρετή (*virtus*) με την πρακτική της μονομαχίας και προβάλλει την ιδέα ότι όσο ο πολεμιστής πολεμάει πρόσωπο με πρόσωπο με τον αντίπαλο επικρατεί. Αλεξόπουλος, Η μονομαχία, 52.

¹⁵⁷ Ε 1701-1704: «Ἀπότε ἐκτίστην ὁ παρὼν καὶ δόλιος κόσμος οὗτος, εἰς τὰς γενεὰς ἅπασας τοιοῦτος οὐκ ἐφάνη, οἷον τοῦτον τὸν νεώτερον, τὸν θαυμαστὸν Ἀκρίτην, οὔτε εἰς ἀνδρείαν, εἰς ἔπαινον, εἰς δόξαν, εἰς λογάριν.»

¹⁵⁸ Ε 33-39: «ὥς δράκοντες ἐσύριζαν καὶ ὥς λέοντες ἐβρυχούντα καὶ ὥς ἀετοὶ ἐπέτοντα, καὶ ἐσμίξασιν οἱ δυὸ· καὶ τότε νὰ ἰδῇς πόλεμον καλῶν παλληκαρίων. Καὶ ἀπὸ τῆς μάχης τῆς πολλῆς κροῦσιν διασυντόμως καὶ ἀπὸ τὸν κτύπον τὸν πολὺν καὶ ἀπὸ τὸ δὸς καὶ λάβε οἱ κάμποι φόβον εἶχασιν καὶ τὰ βουνιὰ ἀηδονούσαν, τὰ δένδρη ἐξεριζώνοντα καὶ ὁ ἥλιος ἐσκοτίσθη» Κατά τον Fenik η στυλιζαρισμένη περιγραφή αποδεικνύει τη μεγάλη λογοτεχνική αξία του χειρογράφου. Ε. Fenik, The Escorial version, 67-70.

¹⁵⁹ Jeffreys, G/E, xxxvii.

στρατιώτες και το ιππικό που έχει φτάσει για βοήθεια και τέλος τους αδελφούς της κόρης, τους οποίους ο Διγενής εξουδετερώνει διαδοχικά.

Στο γ' άσμα (E 1173-1181) έχουμε την εκτενέστερη περιγραφή μάχης, όταν οι απελάτες επιχειρούν να αρπάξουν τη γυναίκα του Διγενή. Ο Διγενής μόνος του εξοντώνει τους έφιππους και πάνοπλους απελάτες με το ραβδί του ενώ λίγοι καταφέρνουν να ξεφύγουν. Η αναμέτρηση συνεχίζεται με την εμφάνιση του Φιλοπαππού με τα πρωτοπαλικάρα του (E 1244-1287). Ψάχνουν τους απελάτες και ο Διγενής τους αφηγείται το κατόρθωμά του και ορκίζεται για την αλήθεια των λόγων του.¹⁶⁰ Βλέποντας τον μόνο, πεζό και άοπλο θέλουν να τον δοκιμάσουν. Επειδή οι απελάτες δεν ήταν ευγενείς, ο Διγενής δεν τους αντιμετωπίζει ως ίσους.¹⁶¹ Δεν καταδέχεται να μονομαχήσουν ένας προς έναν και τους προκαλεί να τον αντιμετωπίσουν και οι τρεις μαζί και μάλιστα έφιπποι. Οι απελάτες αρνούνται γιατί κάτι τέτοιο προσβάλλει την ανδρική τους τιμή. Ο Διγενής τους αντιμετωπίζει με επιτυχία και ο Φιλοπαππούς σταματάει τον αγώνα, αποδεχόμενος την ήττα τους.

Ακολουθούν άλλες δύο μονομαχίες, η πρώτη εναντίον του Φιλοπαππού (E 1451-1460) και του Μιλιμίτση (E 1440-1448) και η δεύτερη με την αμαζόνα Μαξιμού (E 1528-1565). Ο Διγενής που περιμένει νέα επίθεση από τους απελάτες ζητά από την προσωπική του φρουρά¹⁶² να του φέρουν τέσσερα άλογα τα οποία ετοιμάζει για μάχη. Ο Διγενής νικά τον Μιλιμίτση και τότε Φιλοπαππούς χτυπά ύπουλα το άλογο του Διγενή, γεγονός που προκαλεί την περιφρόνηση του ήρωα.

Παρά τις προσπάθειες του Φιλοπαππού να πείσει τη Μαξιμού να επιτεθούν όλοι μαζί εναντίον του Διγενή, η τελευταία αρνείται να προβεί σ' αυτή την άνανδρη πράξη. Ο Διγενής θαυμάζοντας την ομορφιά της επιδεικνύει "ιπποτική" συμπεριφορά και δεν θέλει να επιτεθεί στη Μαξιμού (E 1543). Επιτίθεται στο άλογο της, το οποίο σωριάζει με ένα χτύπημα. Η αμαζόνα ζητάει από τον Διγενή να της δώσει μια δεύτερη ευκαιρία. Δεν έχει όμως καμιά τύχη: για δεύτερη φορά ο Διγενής με μια σπαθιά κόβει το κεφάλι του αλόγου στα δύο και η Μαξιμού απομένει «*πεζή, έλεεινή είς τόν κάμπον*» (E 1561). Η μονομαχία έχει τελειώσει. Η Μαξιμού φιλάει τα υποδήματα του, τον παρακαλεί να φοβηθεί τον Θεό και να την συγχωρήσει για την ανοησία της να αναμετρηθεί μαζί του γιατί παρασύρθηκε από πονηρούς ανθρώπους (E 1565).

Ο Διγενής είναι ο μόνος άνθρωπος που κατάφερε να νικήσει την αγέρωχη λησταρχίνα στη μάχη. Το ανδραγάθημα του είναι ανυπέρβλητο. Η συντριβή της Μαξιμούς είναι ολοκληρωτική, εφόσον της προξένησε τρία μεγάλα κακά: χωρίς καν να χρειαστεί να μονομαχήσει μαζί της, τη νίκησε, τη διακόρεψε και την ταπείνωσε ως γυναίκα και πολεμίστρια. Ο τρομερός στρατός των απελατών νικήθηκε και σκόρπισε μακριά από το φόβο του Ακρίτη. Η εξόντωση των αντιπάλων του δεν είναι ηθικά καταδικαστέα, εφόσον σε όλες τις περιπτώσεις μετά το γάμο του, ακόμη και στην αναμέτρηση του με τα θηρία, αυτός βρίσκεται πάντα σε άμυνα.

¹⁶⁰ Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Διγενής (E 1230) ορκίζεται στο όνομα του Χριστού ενώ γνωρίζουμε ότι ο όρκος απαγορευόταν στο Βυζάντιο. Ο Διγενής έχει ορκιστεί και προηγουμένως στον Άγιο Θεόδωρο ότι δε φοβάται τη φρουρά της Λυκανδού που τους καταδιώκει (E 891). Γενικά για τη σημασία του όρκου και την ανταπόκριση της Εκκλησίας βλ. Delouis, *Église et serment*, 211-246.

¹⁶¹ Η πολεμική ηθική απαιτούσε μόνο ισόβαθμοι στρατιωτικοί αντίπαλοι να αναμετρηθούν σε μονομαχία. Αλεξόπουλος, *Η μονομαχία*, 116, σημ.364.

¹⁶² E 1422· Στο σημείο αυτό γίνεται η μόνη αναφορά στη συνοδεία του Διγενή.

Ο ήρωας σε όλες τους τις αναμετρήσεις αντιμετωπίζει τους απελάτες με απαξίωση, εφόσον έχει ήδη απορρίψει τις αξίες τους, τον κώδικα τιμής τους και τη δράση τους. Συγκρούεται μαζί τους συνεχώς και τους νικά λόγω της προσωπικής του υπεροχής αλλά και του θελήματος του Θεού, γιατί είναι αδιάντροποι, αθετούν το λόγο τους και πολεμούν χρησιμοποιώντας δόλο. Ο ανώνυμος ποιητής πιθανόν να εκφράζει την αποδοκιμασία και την έντονη δυσαρέσκειά του για τις τεχνικές ενέδρας και τον ανταρτοπόλεμο που είναι ιδιαίτερα προσφιλείς στην εποχή του μέσω της περιφρόνησης του Διγενή για τα δόλια σχέδια του Φιλοπαππού, όταν αποτυγχάνει στις κατά πρόσωπο αντιπαραθέσεις του με τον ήρωα.¹⁶³

Ωστόσο, ο πολεμικός κώδικας των απελατών δεν διαφέρει πολύ από αυτόν του Διγενή, εφόσον η γενναιότητα, η τόλμη και η πολεμική ικανότητα είναι και για αυτούς αρετές που συνιστούν τη διάκριση του πολεμιστή και αποδίδουν κύρος στον ηγέτη. Η διαφύλαξη της πολεμικής τους τιμής και η αποφυγή της ντροπής να μην χαρακτηρισθούν ανάνδρτοι, εάν τυχόν υποχωρήσουν κατά την διάρκεια της μάχης, είναι το κύριο μέλημά τους για τη διατήρηση της διαβόητης φήμης τους. Άλλωστε, και ο Διγενής και ο αμιράς πατέρας του είχαν απαγάγει την μέλλουσα σύζυγό τους.

Το Έπος του Διγενή συνάδει με τις προβεβλημένες αξίες της εποχής των Κομνηνών που επιτάσσει ηρωικά κατορθώματα, ανδραγαθίες και μονομαχίες. Όπως διαπιστώνουμε, αυτή η αριστοκρατική εκδοχή της βυζαντινής μονομαχίας που προβάλλουν οι “επίσημοι” εκπρόσωποι της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, ο Νικηφόρος Βρυέννιος (1062-1137) στο έργο του Έγλη Ιστορίας, η Άννα Κομνηνή (1083-1153) στην Αλεξιάδα και ο Ιωάννης Κίνναμος στην Επιτομή Κατορθωμάτων που καλύπτει ιστορικά την περίοδο 1118-1176 ζωντανεύει και στις πολεμικές σκηνές του λαϊκού Έπους του Διγενή.¹⁶⁴

2.β. Ο βίος του Διγενή

Το κυνήγι

Το κυνήγι αποτελεί κύριο θεματικό πρότυπο τόσο στην ιστορία του αμιρά όσο και στου Διγενή. Έτσι, ο αμιράς κατά την επιστροφή του στη Συρία σκοτώνει ένα λιοντάρι και στέλνει το δέρμα, τα

¹⁶³ Παρόμοια είναι και η θέση του Βρυέννιου θέλοντας να δείξει ότι ο βυζαντινός στρατός του 11ου και 12ου αιώνα είναι έμπειρος και ετοιμοπόλεμος και ότι οι ήττες του οφείλονταν στις ανέντιμες μεθόδους και τις ανορθόδοξες τακτικές των αντιπάλων, Neville, *Heroes and Romans*, 89-103.

¹⁶⁴ Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την υπόθεση ότι ο ποιητής μας υπηρετεί παρόμοια ιδεολογία. Κατά τον Αλεξόπουλο οι τιμητικές μονομαχίες στον Βρυέννιο επιτελούν διπλό σκοπό: πρώτον, συνδέουν το ιστορικό παρόν με το ένδοξο ρωμαϊκό στρατιωτικό παρελθόν, του οποίου η μνήμη διατηρούνταν ζωντανή τουλάχιστον στους στρατιωτικούς αριστοκρατικούς κύκλους και, δεύτερον, επιχειρούν να εξιλεώσουν τους βυζαντινούς αξιωματούχους για τα λάθη και τις παραλείψεις που οδήγησαν σε ντροπιαστικές ήττες από τους εχθρούς στα τέλη του 11ου αιώνα. Η Άννα Κομνηνή στην Αλεξιάδα εξιδανικεύει τον πατέρα της Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και τον παρουσιάζει ως θρυλικό στρατηγό και πολεμιστή που ξεπερνάει τα ανθρώπινα μέτρα, όπως συμβαίνει και με τον υπεράνθρωπο Διγενή. Ο Ιωάννης Κίνναμος δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός αντιμετώπιζε τις μάχες σαν ένα αιματηρό και επικίνδυνο άθλημα. Οι σκηνές μάχης που πρωταγωνιστεί έχουν ιδιαίτερη θεατρικότητα και φαντάζουν τελείως εξωπραγματικές, αφού όλα αυτά τα κατορθώματα επιτυγχάνονται χωρίς σχεδόν ποτέ ο ίδιος να φέρει σωματική θωράκιση. Βλ. Αλεξόπουλος, *Η μονομαχία*, 54-55, 85, 113.

δόντια και τα νύχια στον Διγενή να τα φοράει (E 494-525).¹⁶⁵ Κατά τον Fenik, ο κυνηγετικός άθλος του αμιρά είναι ζωτικής συμβολικής σημασίας.¹⁶⁶ Μέσω του δώρου της λεοντής στον γιο του, το επισφαλές κύρος του αμιρά αποκαθίσταται με την ένταξη του σε μια ηρωική παράδοση που ενώνει τις δύο πλευρές της οικογένειας. Ταυτόχρονα, ο αμιράς ανακτά την πολεμική του τιμή που τρώθηκε μετά την ήττα του από τον Κωνσταντίνο στην αρχή του ποιήματος, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την ανδρεία του. Ξεπερνώντας την αυτοκτονική του διάθεση, ο αμιράς σκοτώνοντας το λιοντάρι ξαναβρίσκει τον παλιό του εαυτό. Η λεοντοκτονία, επομένως, στο ταξίδι της επιστροφής του αμιρά στη Συρία αποτελεί μια ασυνήθιστη τελετή μετάβασης.

Και στη συνέχεια θα δούμε τον Διγενή στο πρώτο του μεγάλο κυνήγι να σκοτώνει ένα λιοντάρι, άθλο που κατά την Jeffreys αποτελεί rite de passage για την ενηλικίωση του ήρωα.¹⁶⁷ Μόλις έγινε δώδεκα ετών, ο Διγενής διακήρυξε ότι το κυνήγι μικρών θηραμάτων αρμόζει στους χωρικούς, ενώ οι άρχοντες και οι γόννοι τους κυνηγούν λιοντάρια, αρκούδες και άλλα φοβερά θηρία. Στο κυνήγι που ακολουθεί τον συντρόφους έφιπποι με κυνηγετικά γεράκια¹⁶⁸ ο πατέρας του και ο θείος του Κωνσταντίνος και ο νεαρός Διγενής σκοτώνει δύο αρκούδες και ένα φοβερό λιοντάρι.¹⁶⁹

Πράγματι, στο Βυζάντιο οι φτωχοί περιορίζονταν κυρίως στο κυνήγι λαγού ή μικρών πουλιών με τον *ίξόν* αφού δεν διέθεταν άλογα, κυνηγετικά σκυλιά ή τον κατάλληλο εξοπλισμό για το κυνήγι μεγάλων ζώων.¹⁷⁰ Η ενασχόλησή του Διγενή, επομένως, με το κυνήγι και τις θηριομαχίες αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινωνικής του τάξης και επιπλέον αποδεικνύει τον ηρωικό χαρακτήρα του.

Η χρήση αρπακτικών πτηνών στο κυνήγι ήταν σύμβολο πλούτου, καλοτυχίας και ευημερίας, επειδή λόγω του κόστους τους μόνον οι πλούσιοι ήταν σε θέση να έχουν τέτοια ζώα που ανταλλάσσονταν και ως δώρα μεταξύ αρχόντων ή βασιλέων. Επίσης, στα Ονειροκριτικά αυτής της εποχής αυτού του είδους τα πτηνά συσχετίζονται με την καλοτυχία και την ευημερία.¹⁷¹ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι

¹⁶⁵ Η χρήση των δοντιών του λιονταριού ως φυλακτό αποτελεί αραβικό έθιμο: Jeffreys, G/E, xxxvii. Η λεοντοκτονία αποτελεί κοινό γνώρισμα των γενναίων και ρωμαλέων ανδρών και σε άλλους λαούς· στο σημείο αυτό, για παράδειγμα, είναι φανερή η αναλογία μεταξύ του άθλου του αμιρά με τον πρώτο άθλο του Ηρακλή, τη θανάτωση του λέοντος της Νεμέας. Ο Ηρακλής χρησιμοποίησε τα δόντια του λιονταριού για να το γδάρει και στο εξής φορούσε τη λεοντή ως πανοπλία.

¹⁶⁶ Fenik, *The Escorial version*, 69-70.

¹⁶⁷ E 790. Jeffreys, G/E, xv.

¹⁶⁸ E 742-791· «γεράκιν μουνάτον» αποκαλεί η Μαξιμού τον Φιλοπαππού στο E 1361, ενώ όταν ο Διγενής ορμά εναντίον του στρατού της Λυκανδού παρομοιάζεται με λευκό γεράκι που κυνηγά πέρδικα (E 966-967).

¹⁶⁹ Πρβ. και Παλαιά Διαθήκη, Βασιλειών Α' (Μασ. Σαμουήλ Α') 17,35 -37: «(Εγώ, ο Δαβίδ) ποιμαίνων ἦν καὶ ὅταν ἤρχετο ὁ λέων καὶ ἡ ἄρκος... ἐξεπορευόμην ὀπίσω αὐτοῦ ...καὶ εἰ ἐπανάστατο ἐπ' ἐμέ, καὶ ἐκράτησα τοῦ φάρυγγος αὐτοῦ καὶ ἐπάταξα καὶ ἐθανάτωσα αὐτόν... Κύριος, ὃς ἐξείλατό με ἐκ χειρὸς τοῦ λέοντος καὶ ἐκ χειρὸς τῆς ἄρκου, αὐτὸς ἐξελεῖται με ἐκ χειρὸς τοῦ ἄλλοφύλου».

¹⁷⁰ Patlagean, *Chasse*, 259.

¹⁷¹ Για τον συμβολισμό των αρπακτικών κυνηγετικών πτηνών στα Ονειροκριτικά της μέσης βυζαντινής εποχής, Αχμέτ, 'Ονειροκριτικόν, 232.13,233.1.

στην περιγραφή του οίκου του Διγενή στον Ευφράτη από τα δέντρα κρέμονται χρυσά κλουβιά με ομιλούντες παπαγάλους που καλοτυχίζουν το ζευγάρι.¹⁷²

Αφού ο Διγενής απέδειξε πλέον τη μεγάλη του κυνηγετική ικανότητα κρίνεται από τους συγκυνηγούς του άξιος για τις μεγαλύτερες ανδραγαθίες που ακολουθούν.¹⁷³ πρώτα με τους απελάτες και έπειτα με την αρπαγή της κόρης. Οι λεπτομερείς περιγραφές των θηριομαχιών του Διγενή αποδεικνύουν την ανδρική υπεροχή του ήρωα που θα του επιτρέψει να διεκδικήσει το μέγιστο θήραμα, την καλύτερη νύφη της περιοχής.¹⁷⁴

Πριν την πρώτη συνάντηση του με τους απελάτες ο ήρωας ζηλεύει τον απελάτη Γιαννάκη για την ανδραγαθία του με το λιοντάρι και, λίγο παρακάτω, βλέπουμε τον Φιλοπαππού να τον υποδέχεται ξαπλωμένος σε κρεβάτι στρωμένο με δέρματα λιονταριών και προσκέφαλο από κεφαλές λιονταριού και αγριόχοιρου.¹⁷⁵ Στο γ' άσμα θα δούμε τον ήρωα να κινείται σε ορεινή περιοχή κοντά σε πηγές του Ευφράτη που ζουν άγρια θηρία και ληστές (E 1129, E 1087-1088), όπου αντιμετωπίζει ένα άλλο λιοντάρι που βγήκε από τις καλαμιές (E 1123). Παρατηρούμε, επομένως, τον καίριο ρόλο που διαδραμάτιζε το κυνήγι άγριων ζώων για την ανάδειξη και την αναγνώριση της ανδρείας τόσο των μελών της επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας όσο και των απελατών.

Εκτός από ψυχαγωγία και άσκηση το ομαδικό κυνήγι ειδικότερα συνεισέφερε στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων. Ήδη από την αρχαιότητα, το κυνήγι αποτελούσε και τρόπο εξάσκησης για τον πόλεμο. Ο Ψευδο-Μαυρίκιος στο Στρατηγικόν του¹⁷⁶ αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην αξία του κυνηγιού ως προετοιμασία για τον πόλεμο. Κατά τη μέση βυζαντινή εποχή, οι Κομνηνοί κυρίως αυτοκράτορες που προέρχονται από τη στρατιωτική αριστοκρατία εκτός από σπουδαίοι πολεμιστές ήταν και σπουδαίοι κυνηγοί. Η αυτοκρατορική προπαγάνδα των Κομνηνών ότι η ικανότητα στο κυνήγι συνδέεται με την πολεμική αρετή αντικατοπτρίζεται και στην τέχνη της εποχής, όπου υπάρχουν πολλές παραστάσεις με σκηνές κυνηγιού.¹⁷⁷

Για παράδειγμα, ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι ο Ανδρόνικος Α' στη διακόσμηση του ανακτόρου του περιέλαβε παραστάσεις από δικές του σκηνές κυνηγιού.¹⁷⁸ Αυτές οι κυνηγετικές αναπαραστάσεις συμβολίζουν τη βασιλική κυριαρχία πάνω στη φύση, η οποία, ως στοιχείο αλλότριο, απειλεί τη βυζαντινή κοινωνία και πρέπει να υποταχθεί και, κατ' επέκταση, την κυριαρχία πάνω στους εχθρούς της αυτοκρατορίας, εσωτερικούς και εξωτερικούς. Το κυνήγι των θηρίων παραλληλίζεται με τους πολέμους που διεξήγε ο αυτοκράτορας εναντίον των εχθρών του Βυζαντίου.¹⁷⁹

¹⁷² E 1659. Λεοντσίνη, Πτηνά, 295-296.

¹⁷³ Σινάκος, Το κυνήγι, 77.

¹⁷⁴ Mackridge, Abduction and marriage, 155.

¹⁷⁵ E 630-633·646-648.

¹⁷⁶ Ψευδο-Μαυρίκιος, Στρατηγικόν, I 9, 58 και XII D.

¹⁷⁷ Σινάκος, Το κυνήγι, 74.

¹⁷⁸ Χωνιάτης, Χρονική διήγησις, 333.50-57: «καὶ ἦν ἱππηλάσια καὶ κυνηγέσια ζωγραφούμενα, κλωγμὸς πτηνῶν, θωῦσμός κυνῶν, ἐλαφηβολία καὶ λαγῶν θηρεύσεις καὶ χαυλιόδους σὺς διακοντιζόμενος...».

¹⁷⁹ Σινάκος, Το κυνήγι, 76.

Το κυνήγι ήταν, επομένως, μια δραστηριότητα προσφιλή και ευρέως διαδεδομένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Όμως, παρατηρείται μια σαφής κοινωνική διαφοροποίηση ως προς τα θηράματα και τα μέσα που χρησιμοποιούνταν, αφού αποτελούσε πεδίο κοινωνικής διάκρισης και ανταγωνισμού των ισχυρών αλλά και διασκέδαση για τους ανθρώπους της Βυζαντινής ελίτ. Το κυνήγι αντανakλά την αλλαγή που επέφερε στις κοινωνικές δομές η ανάδυση της επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας, της οποίας κύριες ασχολίες ήταν ο πόλεμος και το κυνήγι. Τέλος, η επιδεξιότητα στο κυνήγι αναδείκνυε τους ηγέτες, αφού ο ικανότερος κυνηγός γινόταν αρχηγός της ομάδας και έχαιρε της εκτίμησης των συντρόφων του. Η κυνηγετική αριστεία αποτελούσε, επίσης, εχέγγυο, για να ηγηθεί κάποιος και στον πόλεμο.¹⁸⁰

Η απαγωγή της νύφης

Η πρώτη συνάντηση του Διγενή με την κόρη του στρατηγού του θέματος της Λυκανδού¹⁸¹ συμβαίνει όταν ο Διγενής επιστρέφει από τους πρώτους κυνηγετικούς άθλους του με τα θηρία. Στη συνέχεια φτιάχνει ένα λαγούτο, ετοιμάζει με τη βοήθεια του *πρωτοστράτορα*¹⁸² το άλογο του Κωνσταντίνου, παίρνει το βαρύ σπαθί του και επιστρέφει στον οίκο του στρατηγού (E839-843).¹⁸³ Η κόρη τον προειδοποιεί για τον κίνδυνο που διατρέχει από τον πατέρα και τα αδέρφια της. Ο Διγενής δεν φοβάται κανέναν, αλλά ζητά να απομακρυνθούν γρήγορα για να μην αποκλειστούν μέσα στον οίκο. Για την αλήθεια των λεγόμενων του ορκίζεται στον Άγιο Θεόδωρο (E 891).¹⁸⁴ Η κόρη δέχεται να τον ακολουθήσει και ο Διγενής πληροφορεί τον στρατηγό για την αρπαγή της κόρης του. Το να απαγάγει κρυφά την κόρη σαν κλέφτης δεν ταιριάζει σε έναν ευγενή. Σύσσωμος ο οίκος και η φρουρά του στρατηγού καταδιώκουν τον ήρωα αφού η προσβεβλημένη τιμή του στρατηγού πρέπει να αποκατασταθεί με την τιμωρία του απαγωγέα (E 1011-1016).

Στο Βυζάντιο, η απαγωγή γυναίκας, όπως διαπιστώνουμε και στο κείμενο, έφερε όνειδος στην οικογένεια και αποτελούσε σοβαρό αδίκημα που μπορεί να οδηγούσε ακόμη και στον θάνατο του δράστη από τους διώκτες του.¹⁸⁵ Στην περίπτωση, όμως, που ακολουθούσε γάμος, η ηθική τάξη

¹⁸⁰ Σινάκος, Το κυνήγι, 71-86. Βλ. και Patlagean, Chasse, 260-261.

¹⁸¹ Η Λυκανδός, (Kizlar kalesi), μικρασιατικό κάστρο με εύφορα εδάφη εκτός από τις ερημικές περιοχές που εκτείνονταν στα ανατολικά της, αρχικά ήταν κλεισούρα που έγινε θέμα τον 10ο αι. και έδρα στρατηγού. Φρουρούσε σημαντικό πέρασμα της οροσειράς του Αντίταυρου. Για το θέμα Λυκανδού, που δημιουργήθηκε μεταξύ 913 και 919 βλ. Μικρά Ασία, 307-313.

¹⁸² Αρχι-ιπποκόμο, αρχηγό του ιππικού, Πρωτοστάτορας είναι ο ακόλουθος του αμιρά και του Διγενή στις σκηνές κυνηγίου (E 522 και 796-798). Οι τίτλοι του *στράτορος* και του *πρωτοστράτορος* αποτελούν υψηλό στρατιωτικό αξίωμα (αξία διά βραβείου): Oikonomidès, Listes de préséance, 298, 337-338.

¹⁸³ «Εἴτις ἐφίλησεν μακράν, γοργὸν οὐκ ὑπαγαίνει, τὰς νύκτας οὐ περιπατεῖ, τὸν ὕπνον οὐ στερεῖται, οὐ θέλει τὸν Παράδεισον μὲ τὰ μυρίσματά του· ἐγὼ μακράν ἐφίλησα, ἀλλὰ γοργὸν ὑπάγω καὶ ἐγὼ ὡς διὰ τὴν πανεύνοσθην ὕπνον οὐδὲν κοιμοῦμαι.» Για τις ερωτοτροπίες των βυζαντινών βλ. Κουκουλές, Βίος, 74.

¹⁸⁴ Η λατρεία των Αγίων Θεοδώρων εντοπίζεται στα Ευχάιτα και την Ευχάνεια του Πόντου, στην Έδεσσα και τη Μελιτηνή. Μέχρι τον 10ο αι. είχε εξαπλωθεί: Oikonomidès, Saint Theodore, 327-335. Cheynet, Saint Théodore, 145. Για τους στρατιωτικούς Αγίους Θεοδώρους, βλ. επίσης και Trapp, Hagiographische elemente, 278-279.

¹⁸⁵ Με διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου ο απαγωγέας, αλλά οι γυναίκες που συναινούσαν στην αρπαγή τους, απειλούνταν με θάνατο στην πυρά. Στο Ιουστινιάνειο Δίκαιο προβλεπόταν για τους απαγωγείς η κεφαλική ποινή και η ποινή δημεύσεως, ενώ τα θύματα απαλλάσσονταν από κάθε ευθύνη. Στην Εκλογή των Ισαύρων, η κεφαλική ποινή των απαγωγέων αντικαταστάθηκε από την αποκοπή των ρινών, ενώ η συνέργεια στην απαγωγή τιμωρούνταν με

αποκαθίστατο, όπως φαίνεται και στο κείμενο από τη συναίνεση των γονέων, τη συμμετοχή τους στις γαμήλιες τελετουργίες και, βεβαίως, από την επίδοση γενναίας προίικας στους νεόνυμφους.¹⁸⁶

Ο λόγος που προβάλλεται στο κείμενο για την αυτομόληση του αμιρά στη Ρωμανία και για την αρπαγή της κόρης από τον Διγενή είναι η ομορφιά των γυναικών που θέλγει τους ήρωες και τους οδηγεί σε γάμο. Όπως η μητέρα του Διγενή για την αγάπη της για τον αμιρά δέχτηκε να παντρευτεί έναν Άραβα εξωμότη, έτσι και η κόρη του στρατηγού της Λυκανδού για τον Διγενή ξεπέρασε τους κοινωνικούς κανόνες ευπρέπειας και ακολούθησε τον απαγωγέα της. Εξάλλου, η συναίνεση στο γάμο είναι η πρώτη και πιο σημαντική απόδειξη της νομιμότητάς του σύμφωνα με τη νομοθεσία.¹⁸⁷ Στο εξής, όλες οι ανδραγαθίες του Διγενή αφορούν την προστασία της γυναίκας του από τις αρπακτικές βλέψεις των απελατών οι οποίοι, αντίθετα από τον ήρωα, όταν απαγάγουν γυναίκες δεν έχουν ευγενή κίνητρα.

Ο γάμος

Πίσω στον πατρικό οίκο τελείται με μεγάλη επισημότητα η υποδοχή του ζεύγους. Ο αμιράς έχει στήσει καθοδόν φρουρές και τους περιμένει. Όταν τους βλέπουν να έρχονται ο αμιράς με τον Κωνσταντίνο, με όλους τους συγγενείς και τριακόσιους *αγούρους* πάνε να τους προϋπαντήσουν. Άλλοι παίζουν τύμπανα και άλλοι τραγουδούν. Η *κόρη*¹⁸⁸ νιώθει άσχημα που έρχεται μόνη αφού κανονικά έπρεπε και αυτή να συνοδεύεται από τις βάγιες¹⁸⁹ και την προίικα της, τους συγγενείς και τους γονείς της, όπως επιβάλλουν τα έθιμα και η κοινωνική της θέση (1043-1046).

Η περιγραφή του γάμου του Διγενή συμφωνεί με την βυζαντινή παράδοση.¹⁹⁰ Ο αμιράς την υποδέχεται με έξι άλογα με όμορφα γυναικεία σελοχάλινα, στεφανώνει το ζεύγος με ολόχρυσα

εξορία. Η νομοθεσία των Μακεδόνων όριζε ότι στην περίπτωση ένοπλης αρπαγής ο αυτουργός θανατωνόταν με ξίφος, ενώ στην περίπτωση της αρπαγής χωρίς όπλα τιμωρούνταν με ακρωτηριασμό της χειρός και απαγορευόταν η σύναψη γάμου μεταξύ δράστη και θύματος. Τρωιάνος, Έρωσ και νόμος, 191-192. Στο Κανονικό Δίκαιο, η αρπαγή απειλείται με τρία χρόνια αφορισμού, αν γινόταν με χρήση βίας, και εν συνεχεία με ανάθεμα. Τρωιάνος, Τύποι ερωτικής "επικοινωνίας", 255, σημ. 76.

¹⁸⁶ Η νεαρή ηλικία τελέσεως των γάμων δεν επέτρεπε στους νέους και τις νέες να επιλέγουν τον/την σύζυγό τους. Επομένως η γονική συναίνεση καθίστατο υποχρεωτική. Κουκουλές, Βίος, 75.

¹⁸⁷ Laiou, Consent and coercion, 200-206. Η συγγραφέας εξετάζει αναλυτικά τις διαφορετικές εκδοχές του G και του E όσον αφορά την απαγωγή της νύφης.

¹⁸⁸ Οι Πόντιοι και οι Καππαδόκες αποκαλούσαν τις νεαρές νύφες κόρες. Κουκουλές, Βίος, 119.

¹⁸⁹ Τα πρόσωπα που υπηρετούν σ' έναν πλούσιο οίκο καταλογίζονται στην προίικα. Magdalino, Aristocratic oikos, 92-111.

¹⁹⁰ Όταν έφτανε η ώρα του γάμου στο σπίτι της νύφης έρχονταν μουσικοί και με τη συνοδεία μουσικών οργάνων ακούγονταν γαμήλια τραγούδια. Δαδούχοι φώτιζαν το δρόμο επειδή ο γάμος -κατά την παλιότερη τουλάχιστον εποχή- γίνονταν τη νύχτα. Όταν ερχόταν ο γαμπρός, οι συγγενείς του πετούσαν μήλα, σύμβολα του έρωτα, σύμφωνα με το έθιμο, και τον έραιναν από ψηλά με τριαντάφυλλα. Η γαμήλια πομπή, το *όψίκιον*, αποτελούμενη από φίλους και συγγενείς, κατευθύνονταν προς την εκκλησία ενώ μπροστά προπορεύονταν δαδούχοι, μουσικοί και χορευτές. Τους νεόνυμφους έραιναν με ρόδα, άλλα άνθη και ροδοστάγματα από τα μπαλκόνια και από τις στέγες. Όταν η πομπή έφτανε στο ναό, τελούνταν το μυστήριο του γάμου και γινόταν η στέψη. Ο κουμπάρος κρατούσε κατά την περιφορά τα στέφανα τα οποία ήταν μεταλλικά ή από κλήματα. Αφού ολοκληρώνονταν το μυστήριο, ο κουμπάρος και οι φίλοι φιλούσαν τα στέφανα των νεόνυμφων και τους γονείς, πρόσφεραν δώρα και απεύθυναν προς τους νεόνυμφους ευχές μακροβιότητας, ευτυχίας, ομόνοιας και γεννήσεως απόγονων. Στη συνέχεια η νύφη συνοδευόμενη από φίλους και συγγενείς οδηγούνταν στο σπίτι του γαμπρού με τύμπανα, κιθάρες, χορούς και τραγούδια του γάμου υπό το φως των

στέφανα και δέεται στο θεό να ευλογήσει αυτή την ένωση. Η κόρη τοποθετείται σε μαργαριταρένια σέλα και οι στρατιώτες ακολουθούν τους νεόνυμφους και τους πολυχρονίζουν. Η γαμήλια συνοδεία φτάνει στο σπίτι και οι δύο νέοι δέχονται τις ευχές των γονιών του Διγενή. Ο πεθερός του Διγενή στέλνει τα γαμήλια δώρα¹⁹¹ στα οποία περιλαμβάνεται και το σπαθί του Πέρση βασιλιά Χοσρόη.¹⁹² Τέλος, ο στρατηγός με τις στρατήγισσα πηγαίνουν στο γάμο και οι γαμήλιοι εορτασμοί κρατούν τρεις ολόκληρους μήνες.¹⁹³

Στη μέση βυζαντινή περίοδο οι αντιλήψεις και οι πρακτικές σχετικά με τις γαμήλιες τελετουργίες ρυθμίζονταν από την Εκκλησία και το κράτος.¹⁹⁴ Από τα τέλη του 9ου αιώνα, με τη Νεαρά 89 του Λέοντος του Σοφού, νόμιμος θεωρούνταν πλέον μόνο ο θρησκευτικός γάμος και επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού καθορίστηκε η ακολουθία του γάμου. Μέχρι τότε, ο γάμος αποτελούσε σύμβαση ιδιωτικού δικαίου, τουλάχιστον όσον αφορούσε στην εγκυρότητα του από την πλευρά του κράτους.¹⁹⁵ Ως κατώτερο όριο ηλικίας γάμου ορίζονταν τα δεκαπέντε χρόνια για τους άνδρες και τα δεκατρία για τις γυναίκες ή τα συμπληρωμένα δεκατέσσερα για τους άνδρες και τα δώδεκα για τις γυναίκες.¹⁹⁶

Στο κείμενο ο Διγενής και η κόρη βρίσκονται σε ηλικία γάμου, εφόσον η αρπαγή της κόρης τοποθετείται αμέσως μετά το πρώτο μεγάλο κυνήγι του ήρωα που σηματοδοτεί την εφηβεία του. Έχει ενδιαφέρον ότι ο γάμος του Διγενή περιγράφεται ως πολιτικός, γεγονός που συνηγορεί με την υπόθεση ότι το πρότυπο του Έπους του κώδικα Εσκοριάλ μπορεί ίσως να αναζητηθεί σε εποχή πριν την καθιέρωση του θρησκευτικού γάμου (που είναι η εποχή γύρω στο 900). Είναι

πυρσών. Όταν έφταναν στο σπίτι του γαμπρού οι νεόνυμφοι οδηγούνταν στο νυφικό θάλαμο και ακολουθούσε γαμήλιο συμπόσιο. Οι γαμήλιες διασκεδάσεις κρατούσαν από επτά ημέρες έως ένα μήνα ή τριάντα έξι ημέρες. Κουκουλές, Βίος, 103-111. Kazhdan-Constable, *People and power*, 63-64.

¹⁹¹ Ε 1073-1082: «δώδεκα πάρδους διαλεκτούς από Συρίαν απέσω, μουλάρια δώδεκα βλατίν, σελοχαλινωμένα, και χυμευτάρια ολόχρυσα, ως και βαγίτσες δέκα και άτσουπάδας δώδεκα ως διά ύποταγην του (και ανήβαινεν ή προϊκα του καν τριακόσιες χιλιάδες) και είκόνες ολόχυμευτές τους τρεῖς άρχιστρατήγους - και είχαν λιθάρια άτίμητα, λυχνίτας και ύακίνθους και τοῦ Σχοδρόη τὸ σπαθίν, τὸ θαυμαστὸν ἐκείνον ἐδώκαν του και λέοντα, θηρίον ήμερωμένον, και ή κόρη τον ἐχαίρετον και ὁ νεώτερος Ακρίτης». Αναλυτικά για την προίκα της κόρης, πιο κάτω σελ.39.

¹⁹² Ο Χοσρόης Β΄ της Περσίας (β. 590 - 628) ήταν ο τελευταίος μεγάλος βασιλιάς της Περσίας από τη δυναστεία των Σασσανιδών. Είναι γνωστός για τους θρησκευτικούς πολέμους με τον αυτοκράτορα Ηράκλειο. Μετά τη δολοφονία του Μαυρίκιου (602) από τον Φωκά κήρυξε τον πόλεμο στο Βυζάντιο, κατέλαβε τη Μεσοποταμία, την Αρμενία και την Καππαδοκία και επέδραμε σε Παλαιστίνη και Μικρά Ασία. *Encyclopaedia Iranica*, s.v. "Kosrow II" (J. Howard-Johnston). Κατά τον Beck η αναφορά στο σπαθί του Χοσρόη που ο νεαρός Διγενής παίρνει ως δώρο από τον πεθερό του αποδεικνύει ότι η ανάμνηση των περσικών αγώνων δεν έχει σβήσει τελείως. Beck, *Ιστορία*, 97.

¹⁹³ Η τριμηνιαία διάρκεια ωστόσο αποτελεί ποιοτική άδεια. Κουκουλές, Βίος, 118, 119.

¹⁹⁴ Νικολάου, Η θέση της γυναίκας, 79.

¹⁹⁵ Στην Εκλογή των Ισαύρων ο γάμος αποτελούσε ιδιωτική σύμβαση που απαιτούσε τη συγκατάθεση των μελλονύμφων και των γονέων τους. Η εγκυρότητα του γάμου, σύμφωνα με την Εκλογή (2.1, 2.6.), διασφαλιζόταν ή με ένα γραπτό συμφωνητικό ή με την ευλογία της Εκκλησίας ή με τη μαρτυρία φίλων του ζεύγους ή ακόμα και με την απλή συγκατοίκηση υπό προϋποθέσεις. Εάν επέλεγαν τον έγγραφο γάμο, έπρεπε να συνταχτεί προικώο συμβόλαιο με την παρουσία τριών αξιόπιστων μαρτύρων: Εκλογή 2.1: «συνίσταται γάμος χριστιανών, είτε εγγράφως, είτε αγράφως». Κατά την Ιουστινιάνεια νομοθεσία η σύναψη γαμήλιου συμβολαίου ήταν υποχρεωτική για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, *Novellae*, Νεαρά 117, κεφ. 4.Βλ. επίσης: Νικολάου, Η θέση της γυναίκας, 79-81. Nikolaou, *Civil marriage*, 5. Κουκουλές, Βίος, 93.

¹⁹⁶ Εκλογή 2.1.

αξιοσημείωτο, επίσης, ότι, απουσία ιερέα, ο πατέρας του Διγενή στεφανώνει το ζευγάρι με χρυσά στέφανα και προσεύχεται στον θεό να ευλογήσει το γάμο.¹⁹⁷

Πέρα από τα εμφανή λαϊκά γαμήλια έθιμα που περιγράφονται στο Έπος, ο γάμος τόσο του Διγενή όσο και του εμίρη πατέρα του παρουσιάζουν ομοιότητες με τους βυζαντινούς βασιλικούς γάμους.¹⁹⁸ Η γυναίκα του Διγενή διαθέτει τα προσόντα μιας βασιλικής νύφης: ευγένεια καταγωγής, παρθενία, κάλλος και είναι ηθικά άμεμπτη.¹⁹⁹ Αλλά και ο Διγενής είναι *παῖς εὐγενής, θαυμαστός και ὠραῖος*.²⁰⁰ Η στρατιωτική συνοδεία, η πομπή των συγγενών, οι επευφημίες του συγκεντρωμένου λαοῦ «*ἐν εὐθυμίαις καὶ κρότοις*» που ακολουθεί τους νεόνυμφους και στους δύο γάμους προσομοιάζει με ανάλογες περιγραφές της άφιξης και υποδοχής ξένης βασιλικής νύφης (αλλά και γαμπρού) στην Κωνσταντινούπολη.²⁰¹ Θα πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε ότι για να μη μένει ο λαός και ο στρατός αμέτοχος στη χαρά, ο βασιλιάς κατέβαλλε λύτρα για την απελευθέρωση αιχμαλώτων.²⁰² Σε ανάλογη ενέργεια είδαμε να προβαίνει ο Χοσρόης²⁰³ και ο αμιράς μετά το γάμο του με τη βυζαντινή κόρη απελευθερώνοντας τους αιχμαλώτους της επιδρομής του (E 155-158).

Από την επιμονή του στρατηγού-πατέρα της κόρης, όταν πλέον συναινεί στο γάμο (E 991-998), να επιστρέψουν στον οίκο του για να της δώσουν την προίκα της, αλλά και από την αντίδραση της κόρης όταν αντικρίζει τα πεθερικά της (E 1044-1046), φαίνεται ότι είναι ντροπή για τους βυζαντινούς να μη δώσουν προίκα,²⁰⁴ η οποία αποτελεί μάλιστα και μέσο προβολής της κοινωνικής και οικονομικής τους κατάστασης. Η προίκα περιλάμβανε χρυσά νομίσματα, πολύτιμα φορέματα, υφαντά, κοσμήματα ακίνητα, οικιακά έπιπλα και σκεύη, οικόσιτα ζώα και δούλους.²⁰⁵ Τέλος, αναφορικά με την προίκα που λαμβάνει ο Διγενής, η κόρη φαίνεται λαμβάνει περισσότερα από τους αδερφούς της (E 992-996).²⁰⁶

¹⁹⁷ E 1055-1057: «*Κύριος <ὁ> πάντων δυνατὸς ἐσᾶς νὰ εὐλογήσῃ, ὁ κτίσας γῆν καὶ οὐρανὸν καὶ θάλασσαν πεδήσας καὶ στήσας στῦλον τοῦ πυρὸς ἀνάμεσα πελάγου, ἀξιώσῃ σας νὰ χαίρεσθε τὰ ἔτη τῆς ζωῆς σας*». Την απουσία της Εκκλησίας στο γάμο του Διγενή εξετάζει ο Angold, Wedding, 201-205. Εξίσου αξιοσημείωτο είναι ότι, σύμφωνα με τις ενδείξεις, το έθιμο της εναπόθεσης των στεφάνων στους νεόνυμφους από τον ιερέα έγινε πρώτα αποδεκτό στην Αρμενία και την Καππαδοκία ήδη στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. Βλ. Nikolaou, Civil marriage, 3.

¹⁹⁸ E 205-217: «*Ὅμπρὸς ὑπᾶν οἱ ἀγοῦροι τοῦ καὶ ὁ ἀμιράς ὀπίσω καὶ τὸ κοράσιον εἰς κλουβίν, βαστοῦν την πέντε μοῦλες-τριγύρου τὴν παρακρατοῦν τὰ πέντε της ἀδέλφια. Καὶ βλέπει ὁλος ὁ λαὸς τὴν χαρὰν ταύτην ὅλην ὀπίσω τὴν ἀκολουθοῦν θαυμάζοντες τὴν κόρην ... Τὸ «Κύριε ἐλέησον» ἔκραξαν ὅτι κοράσιον πάντερπνον ἐνίκησεν φουσᾶτον.*»

¹⁹⁹ Κουκουλές, Βίος, 123.

²⁰⁰ E 219,622,739-741,1092, 1609,1703-1704,1854-1856.

²⁰¹ Για την υποδοχή της βασιλικής νύφης, βλ. Κουκουλές, Βίος, 129. Nikolaou, Civil marriage, 2-3.

²⁰² Κουκουλές, Βίος, 147.

²⁰³ Και ο Χοσρόης ελευθέρωσε τους Σουρηνούς αιχμαλώτους για να ευχαριστήσει την Ευφημία, σελ.19.

²⁰⁴ Κουκουλές, Βίος, 85.

²⁰⁵ Κουκουλές, Βίος, 87.

²⁰⁶ Η ανεψιά του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού, Θεοδώρα, όταν παντρεύτηκε τον Βαλδουίνο III της Ιερουσαλήμ πήρε ως προίκα 100.000 υπέρπυρα και 10.000 για τα γαμήλια έξοδα και διάφορα δώρα, όπως ρούχα, κοσμήματα, χαλιά, υφάσματα από μετάξι και βάζα. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς σε παροχή γης. Kazhdan - Constable, People and power, 51.

2.γ. Η κατοικία και ο κήπος

Το δ' άσμα (1618-1659) είναι καθαρά περιγραφικό, χωρίς δράση. Στο άσμα δεν δίνονται πληροφορίες για την ακριβή τοποθεσία του οίκου του Διγενή. Η κατοικία, όμως, και ο περιβάλλων χώρος περιγράφονται με πολλές λεπτομέρειες. Ο Διγενής, αφού ερεύνησε προσεκτικά την παρόχθια ζώνη του Ευφράτη, επέλεξε λιβάδι χλοερό με σκιερά δέντρα και πηγαία νερά που κατέβαιναν από τα βουνά για να χτίσει λαμπρή κατοικία που την περιέβαλλαν πέτρινα τείχη με πύργους και ορθομαρμάρωση.²⁰⁷ Η πολυτέλεια των αρχιτεκτονημάτων και των υλικών προκαλεί τον θαυμασμό και συμφωνεί με ανάλογες περιγραφές άλλων πηγών.²⁰⁸ Πρώτα εξέτρεψε την κοίτη των πηγών, περιτείχισε την κατοικία που διέθετε κατά τη συνήθεια των Βυζαντινών ανώγι και υπερώο και διαμόρφωσε πανέμορφο παράδεισο²⁰⁹ στο εσωτερικό του τείχους με φοίνικες, αρωματικά βάλσαμα, σιντριβάνια και βρύσες διακοσμημένες με χρυσά και ασημένια ζώα και χρυσά κλουβιά με ομιλούντες παπαγάλους.²¹⁰ Συγκέντρωσε τα νερά τεσσάρων παραποτάμων σε δεξαμενές για το πότισμα των καλλιεργειών και κατασκεύασε ιχθυοτροφεία. Η εκτροπή των υδάτων του ποταμού για ιχθυοκαλλιέργεια, η κατοχή μεγάλης καλλιεργήσιμης έκτασης και κατ' επέκταση, μεγάλης γεωργικής και ζωικής παραγωγής μαρτυρεί τον πλούτο του Διγενή.²¹¹

Κατά τον Hendy, ο πλούτος, που προβάλλεται στο Έπος, έστω και στην λογοτεχνική του μορφή, αντιστοιχεί στην έκφραση του ιδιωτικού πλούτου της κοινωνίας των ανατολικών συνόρων.²¹² Στην εισαγωγή του άσματος πληροφορούμαστε ότι ο ήρωας αφού υπέταξε πολλούς αμιράδες, σκότωσε αρχιληστές και κατατρόπωσε τους απελάτες, απέκτησε τεράστιο πλούτο και αποφάσισε να χτίσει μόνιμη κατοικία κοντά στον Ευφράτη. Από πού όμως προέρχεται ο πλούτος του Διγενή; Για τους αναγνώστες του Έπους η απάντηση μάλλον είναι προφανής. Στη μέση και η ύστερη περίοδο η γαιοκτησία είναι απόρροια της θέσης και του διορισμού από τον αυτοκράτορα, δεδομένου ότι οι τίτλοι, οι δωρεές και τα αξιώματά των ευγενών που κατεзоχών αποφέρουν πλούτο απονέμονταν από τον αυτοκράτορα και δεν ήταν κληρονομικοί.²¹³ Στο Έπος, ωστόσο, η προέλευση του πλούτου του Διγενή δεν είναι εμφανής αφού δεν αναφέρεται κάποιου είδους εξάρτησης του ήρωα από τον αυτοκράτορα.²¹⁴

²⁰⁷ Οι πλούσιοι οίκοι καλλωπίζονταν εξωτερικά με ορθομαρμάρωση, Κουκουλές, Βίος, 263.

²⁰⁸ Ενδεικτικά, Αχμέτ, Ονειροκριτικόν, κεφ.146,101.8. Κουκουλές, Βίος, 258.

²⁰⁹ Είναι γνωστό από τις πηγές ότι στα σπίτια των πλουσίων υπήρχαν κήποι οι οποίοι καλούνταν παράδεισοι με δέντρα και πτηνά, Κουκουλές, Βίος, 316. Ομοιότητες στην περιγραφή του κήπου, των φυτών και των πτηνών στο έργο του Διγενή παρατηρούνται σε μυθιστορήματα του 12ου αιώνα. Για τα πτηνά και τους κήπους, βλ. Λεοντσίνη, Πτηνά, 291-298. Dolezal-Mavroudi, Gardens, 105-158.

²¹⁰ Για τη σημασία των παραδείσιων πτηνών, βλ. πιο πάνω σελ.34.

²¹¹ Harvey, Οικονομική ανάπτυξη, 221-222.

²¹² Βλ. Hendy, Economy, 216-218.

²¹³ Frankopan, Land and power, 120. Για τον πλούτο της αριστοκρατίας βλ. Και Haldon, Social élites, Kazhdan-Constable, People and power, Magdalino, Court society, Magdalino, Honour among Romaiioi.

²¹⁴ Ο πλούτος της σχετικά ανεξάρτητης στρατιωτικής αριστοκρατίας -στην οποία ανήκε ο Διγενής- υποθέτουμε ότι συμπληρώθηκε και επεκτάθηκε από επιδρομές σε ισλαμικές χώρες, καθώς και από αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες και αναπαραγωγή αλόγων (για την οποία η περιοχή ήταν διάσημη), τα οποία πωλούνταν στο ιππικό του στρατού. Η οικονομία και η πολιτικές που αναπτύσσονταν στα σύνορα βοήθησαν τους αριστοκράτες να

2.8. Ο τάφος και η κλίνη

Στον Ευφράτη κατασκεύασε μονότοξο γεφύρι και πάνω έχτισε πέτρινη λάρνακα για την ταφή του. Στη μέση της γέφυρας, τέσσερις καμάρες από λευκό μάρμαρο που στηρίζονταν σε πράσινους κίονες στήριζαν τον ημισφαιρικό θόλο που προστάτευε τη λάρνακα.²¹⁵ Ο ποιητής σε μια νέα αποστροφή του προς τους ακροατές ορκίζεται ότι ο τάφος υπάρχει στ' αλήθεια²¹⁶ και ότι είναι ανώτερος σε ομορφιά και πολυτέλεια από το μνημείο που έχτισε ο Πέρσης βασιλέας για τη βασίλισσά του στο *Παρασόγαρδον*²¹⁷ (E 1691-1692).

Η περιγραφή του τάφου του Διγενή αντιστοιχεί με ακρίβεια στην περιγραφή της γέφυρας της Κομμαγηνής,²¹⁸ λαμπρό μνημείο των ρωμαϊκών χρόνων που φέρει τέσσερις κίονες κοντά στη συμβολή του Bolam Su και του Ευφράτη, όπως και σε ταφικά βυζαντινά μνημεία που αναπαριστώνται σε βυζαντινές μικρογραφίες του βίου του Αγίου Βασιλείου και του μυθιστορήματος Βαρλαάμ και Ιωάσαφ.²¹⁹ Υποστηρίζεται ότι ο τάφος βρισκόταν σε περίοπτη θέση προκειμένου να χρησιμεύει ως στοιχείο αποτροπαϊκό, καθώς η περιοχή που βρισκόταν η γέφυρα αποτελούσε το βυζαντινό-αραβικό σύνορο του Ευφράτη μέχρι τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071).²²⁰

Οι βασιλικές σαρκοφάγοι κατασκευάζονταν από μάρμαρο συνήθως λευκής, πορφυρής ή πράσινης απόχρωσης, δύο από τις οποίες επέλεγε ο βασιλιάς για το ταφικό μνημείο του την ημέρα της στέψης του.²²¹ Από τον 5^ο αιώνα και εξής κατασκευάζονταν από μονόλιθους πράσινου μαρμάρου βάρους 30-40 τόνων, όπως ακριβώς περιγράφονται στον τάφο του Διγενή. Οι πηγές ωστόσο δεν μαρτυρούν αν πάνω από τη λάρνακα υπήρχε κιβώριο, όπως περιγράφεται στο Έπος.²²² Δεν υπάρχει ωστόσο αμφιβολία ότι θα ήταν πολυτελώς διακοσμημένες.

Κοντά στον τάφο, μπροστά στη *φισκίνα* (στέρνα) και κάτω από τη σκιά δένδρου, ο Διγενής κείτεται σε κρεβάτι με χρυσά πόδια στολισμένα με πολύτιμους λίθους και σμαράγδινες βάσεις. Οι πλευρές του κρεβατιού είναι από κρύσταλλο και το κρεβάτι είναι στρωμένο με μωβ μετάξι, αραβική μεταξωτή φλοκάτη, μάλλινη κουβέρτα και χρυσοκέντητο πάπλωμα.²²³ Τον περιβάλλουν τριακόσιοι όμορφοι νέοι, ντυμένοι στα κόκκινα που κρατούν σπαθιά. Είναι οι πιστοί του ακρίτες

αποκτήσουν εξουσία σε τοπικό επίπεδο και να αναπτύξουν δίκτυα πατρωνίας, μέσω των οποίων μπορούσαν επίσης να ελέγχουν το τοπικό εμπόριο, Eger, *The Islamic-Byzantine frontier*, 249.

²¹⁵ «Έποίησεν γέφυραν τερπνήν άπάνω είς τόν Εύφράτην· βαστᾶ την μονοκέρατον από πέρα ἔως πέρακ' ἔκτισε τετρακάμαρον ἑ τήν γέφυραν άπάνω, ὑπόθολον, πανθαύμαστον, μετά λευκῶν μαρμάρων· βαστοῦν το κίονια πάντερπνα, πράσινα, πανωραῖα και κάτωθεν ὑπέστησεν κιβούριν τοῦ θανάτου».

²¹⁶ Άλλη μία ένδειξη ότι το κείμενο Ε απευθυνόταν σε ακροατήριο, πιθανόν πλουσίων, τους οποίους ο ποιητής προσφωνεί «άρχοντες».

²¹⁷ Οι Πασαγάρδαι (περσικά Parsa-Garda), αρχαίος τόπος ταφής των βασιλέων της Περσίας, Αλεξίου Ε, 230.

²¹⁸ Βλ. και σελ.28. Για το ταφικό μνημείο του Διγενή, βλ. αναλυτικά Jeffreys, G/E, xxxiv-xxxv.

²¹⁹ Ξυγγόπουλος, Ο τάφος του Διγενή, 24-25, 28.Βλέπε και Παράρτημα, εικόνα 3.

²²⁰ Αλεξίου, Διγενής, 76, σημ.37.

²²¹ Για τις βασιλικές λάρνακες, βλ. Κουκουλές Βίος, 239-242.

²²² Λάρνακα που φέρει κιβώριο απεικονίζεται σε εικόνα χειρογράφου του Βαρλαάμ και Ιωσάαφ των τελών του 12ου αι., Κουκουλές, Βίος, 241, Πιν. ΙΓ'.

²²³ Για την "αραβικού" τύπου πολυτέλεια της κλίνης του Διγενή, βλ. και σελ 46.

που φυλάνε τις κλεισούρες από τους εχθρούς της Ρωμανίας. Το όλο σκηνικό των στρατιωτών που περιβάλλουν τον Διγενή στην κλίνη του θυμίζει σύγχρονες τοιχογραφίες.²²⁴

2.ε. Ο θάνατος του Ακρίτη

Ο Διγενής αρρώστησε βαριά. Όταν διαισθάνεται το θάνατό του, καλεί τους πιστούς του στρατιώτες και τους θυμίζει τις ανδραγαθίες του. Η τελευταία του συμβουλή προς τους στρατιώτες του είναι να έχουν πάντα στο νου τους τον επικείμενο θάνατο και να νιώθουν αγάπη για τον κόσμο ώστε ο θεός να τους οδηγεί σε μεγάλες ανδραγαθίες και να τους ανταμείψει την ημέρα της Κρίσεως. Τέλος, τους χαρίζει πλήρη στρατιωτική εξάρτυση και όπλα²²⁵ και τους ζητά να μην υπηρετήσουν άλλον αφέντη, γιατί δεν θα υπάρξει άλλος αντάξιός του.

Ο θάνατος πλέον πλησιάζει καθώς πύρινος άγγελος κατεβαίνει από τον ουρανό. Την τελευταία του ώρα, ο Διγενής θυμίζει και στη γυναίκα του όλα τα κατορθώματα που έκανε για χάρη της και την παρακαλεί να τον συγχωρήσει. Την καθησυχάζει λέγοντας της ότι της έχει κληροδοτήσει μεγάλο πλούτο,²²⁶ αλλά στενοχωριέται που την αφήνει άθλια, ταπεινή χήρα και της ζητά να παρακαλέσει τον θεό να τον αφήσει να ζήσει γιατί αυτή δεν θα έχει κανέναν άλλο στον κόσμο, ούτε άντρα ούτε αδέρφια ούτε κάποιον άλλον προστάτη. Της ζητά να μην τον ξεχάσει ή τουλάχιστον αν ξαναπαντρευτεί, ο άντρας της να είναι ανδρείος σαν αυτόν.

Πράγματι, η χηρεία συνιστούσε μία από τις δεινότερες καταστάσεις στις οποίες ήταν δυνατό να περιέλθει μια Βυζαντινή,²²⁷ παρά τις ευνοϊκές νομικές ρυθμίσεις που ενίσχυαν τη θέση της χήρας σε σχέση με εκείνη της έγγαμης γυναίκας, εξασφαλίζοντας τη δικαιοδοσία της σε θέματα που αφορούσαν στα παιδιά και στην οικογενειακή περιουσία.²²⁸ Η “ασθένεια” και η “αδυναμία” της γυναικείας φύσης καθιστούσαν τις χήρες -θεωρητικά- κοινωνικά ανίσχυρες και ευάλωτες.²²⁹ Η εκκλησία αναλάμβανε συχνά τη φροντίδα τους, καθώς δεν υπήρχε κρατική μέριμνα για τις φτωχές χήρες που συχνά η πατρική οικογένεια δεν δεχόταν πίσω στον πατρικό οίκο. Η σύναψη δεύτερου γάμου ήταν συνηθισμένη, δεδομένης της νεαρής ηλικίας γάμου των κοριτσιών, όπως φαίνεται και από την παρότρυνση του Διγενή προς τη γυναίκα του.

Η περιγραφή του θανάτου του Διγενή συμφωνεί με όσα αναφέρονται από τον Κουκουλέ αναφορικά με την τελευταία.²³⁰ Εκεί πληροφορούμαστε ότι οι μελλοθάνατοι καλούσαν

²²⁴ Κρεβάτια μαρτυρούνται εξαιρετικά σπάνια στις βυζαντινές πηγές και συνηθέστερα σε κείμενα που αφορούν μοναστήρια ή το παλάτι/την αριστοκρατία: Oikonomides, Contents, 209-210.

²²⁵ E 1760-1761: «Τοὺς τριακοσίους ἀφήνω σας ἀπὸ ἐνὸς φαρίου, καὶ ἀπὸ λουρικίων τριῶν καὶ ἀπὸ ἐνὸς σπαθίου, τοὺς τριακοσίους ἀφήνω σας ἀπὸ ἐνὸς ραβδίου».

²²⁶ E 1780-1782: 1802-1804.

²²⁷ Βίος Λουκά Στεριώτη, 167, κεφ. 18: «Χηρείαν... πρᾶγμα γυναικὶ πολλῶ θανάτου βαρύτερον». Ι. Χρυσόστομος, στο Χήρα καταλεγέσθω..., PG 51, στ. 321: «Τὸ γὰρ τῆς χηρείας ὄνομα δοκεῖμεν εἶναι συμφορᾶς ὄνομα».

²²⁸ Νικολάου, Η θέση της γυναίκας, 174-175.

²²⁹ Για τη θέση της χήρας στη βυζαντινή κοινωνία, σύμφωνα με τους Πατέρες και τους κανονολόγους του 12ου αιώνα καθώς και για το «τάγμα των χηρών», Νικολάου, Η θέση της γυναίκας, 174, σημ. 8.

²³⁰ Κουκουλέ, Βίος, 150-152.

συμβολαιογράφο για να συντάξουν διαθήκη για τη διάθεση της περιουσίας τους. Στη συνέχεια ζητούσαν ιερέα, συνήθως μετά από σύσταση του γιατρού, για να εξομολογηθούν και να μεταλάβουν. Κατόπιν οι συγγενείς συνήθιζαν να περιβάλλουν τον ασθενή, να εκδηλώνουν τη στοργή τους και να ακούνε τα τελευταία λόγια, τις επιθυμίες και τις ευχές του. Κατά τη χριστιανική αντίληψη η αγωνία του θανάτου εκδηλώνονταν με την ψυχομαχία ή ψυχορραγία, όταν ο μελλοθάνατος έβλεπε τον φύλακα άγγελό του, ο οποίος θα παραλάμβανε την ψυχή του. Με εξαίρεση την έλλειψη αναφορών σε γιατρό, συμβολαιογράφο ή ιερέα, ο ποιητής ακολουθεί το τυπικό της τελευτής, αφού οι πιστοί του ακρίτες και η αγαπημένη γυναίκα του παρίστανται στις τελευταίες του ώρες, ακούνε τις συμβουλές και την τελική βούλησή του αναφορικά με τη διάθεση της περιουσίας του.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Κινητικότητα, ταυτότητες, δίκτυα

1. Η κινητικότητα στο Έπος

Εισαγωγικά

Στο Έπος του Διγενή Ακρίτη η κινητικότητα είναι πολυδιάστατη και αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του έργου, αφού ο Διγενής και οι υπόλοιποι χαρακτήρες εμπλέκονται σε συνεχείς μετακινήσεις, περιπέτειες και μάχες. Πέρα από τη φυσική κινητικότητα (μάχες, επιδρομές, αρπαγές γυναικών, περιπλανήσεις, κυνήγια, μετακίνηση στρατιωτών και πληθυσμών λόγω αιχμαλωσίας, ή εξωμοσίας, προσκυνηματικά ταξίδια κ.α.), η κοινωνική θέση των ηρώων μεταβάλλεται συνεχώς σε ένα εξελισσόμενο πλαίσιο περιπετειών και ηρωισμού. Στο πεδίο της μάχης οι ήρωες αναδεικνύουν τις αρετές τους, δοκιμάζουν τα όριά τους, διαμορφώνουν την ταυτότητά τους και υπερασπίζονται ό,τι κάθε φορά είναι πιο πολύτιμο για αυτούς: την οικογένεια, τη Ρωμανία και την ορθόδοξη πίστη. Η έννοια της κινητικότητας στο Έπος, ωστόσο, δεν περιορίζεται στους ανθρώπους: ζώα και αγαθά, ιδέες και πολιτιστικές πρακτικές “αλλάζουν χέρια” και εμπλουτίζουν τον κόσμο που ζωντανεύει το Έπος.

Μορφές κινητικότητας:

1.α. Φυσική κινητικότητα

Στο άσμα του αμιρά οι πρωταγωνιστές βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Το ποίημα ξεκινά με την επιδρομή των Αράβων στην Καππαδοκία και την αιχμαλωσία των Βυζαντινών κοριτσιών. Ο πατέρας της κόρης βρίσκεται σε αόριστο τόπο εξορίας, πιθανώς σε κάποιο νησί ή σε κάποιο άλλο σύνορο, μακριά από τον τόπο του.²³¹ Γι' αυτό το λόγο ήταν οι αδελφοί Δούκες που καταδίωξαν τους Άραβες για να ανακτήσουν την αδερφή τους. Μετά τη μονομαχία με τον αμιρά, αυτός τους ακολουθεί πίσω στη Ρωμανία, όπου και εγκαθίσταται μόνιμα μαζί με την προσωπική του φρουρά. Ευγενείς Άραβες διασχίζουν τα σύνορα και συνοδεύουν τον αμιρά πίσω στη Συρία, ο οποίος επιστρέφει στο οίκο των Δουκών με τη μητέρα του και τους συγγενείς του και με τη συνοδεία πολεμιστών. Πριν την επιστροφή του στη Ρωμανία περνάει πρώτα από τη Βαγδάτη, απελευθερώνει τους χριστιανούς αιχμαλώτους και τους στέλνει πίσω στη γυναίκα του, ενώ ο στρατός των Αράβων επιστρέφει στη Συρία.

Ο Διγενής πραγματοποιεί πολλές περιπλανήσεις κατά τις οποίες αποδεικνύει την ανδρεία του και αντιμετωπίζει νέες προκλήσεις.²³² Κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεών του σε ορεινές περιοχές ζει σε σκηνή όπως οι Άραβες πρόγονοί του, συγκρούεται συνεχώς με τους απελάτες που

²³¹ ODB, 770 s.v. Exile (A. Kazhdan).

²³² Η συνοριακή γραμμή μεταξύ Καισάρειας και Μελιτηνής προσδιορίζεται ως ο γεωγραφικός χώρος δράσης του Διγενή Ακρίτη, βλ. σχετικά, Cooper - Decker, Byzantine Cappadocia, 43.

μετακινούνται διαρκώς και στο τέλος διασχίζει τον Ευφράτη για να μονομαχήσει με την Μαξιμού. Ο ήρωας είναι, επίσης, σπουδαίος κυνηγός, όπως άλλωστε σπουδαίοι κυνηγοί είναι ο αμιράς και οι απελάτες. Ως ακρίτης, είναι φύλακας των συνόρων που σημαίνει ότι συνεχώς περιπολεί και διεξάγει μάχες για να προστατεύσει την αυτοκρατορία από τους ληστές στο εσωτερικό και από τις επιδρομές των Αράβων, γεγονός που απαιτεί ταχύτητα κινήσεων και καταδίωξη των αντιπάλων. Ακόμη και ο γάμος του περιλαμβάνει ταχείες μετακινήσεις, από την πρώτη γνωριμία του με την κόρη του στρατηγού έως την απαγωγή, την έντονη καταδίωξη από τη φρουρά της Λυκανδού και την καταφυγή τους στον πατρικό οικό των Δουκών.

Άνθρωποι και ζώα

Στο Έπος η κινητικότητα δεν περιορίζεται μόνο στους ανθρώπους, αφού τα ζώα παίζουν σημαντικό ρόλο στις μάχες και τα ταξίδια των ηρώων. Ο Διγενής μικρός κυνηγά λαγούς και πέρδικες και στις νεανικές περιπλανήσεις του συναντά αρκούδες και λιοντάρια. Ειδικότερα ο ίππος είναι το βασικό μέσο μεταφοράς και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του πολεμικού εξοπλισμού των ηρώων, των Αράβων επιδρομέων, του βυζαντινού στρατού, των απελατών και της Μαξιμούς, όχι μόνο την ώρα της μάχης ή της μονομαχίας, αλλά και στο κυνήγι, τις αρπαγές, τις καταδίωξεις και τις εντυπωσιακές πομπές των στρατιωτικών τμημάτων. Η σημασία του ίππου δεν αφορά μόνο τη χρήση, αλλά και την αξία του ως σύμβολο πλούτου και κοινωνικής διάκρισης· έτσι η εμίρισα στέλνει διαλεχτά άλογα να συνοδέψουν τον αμιρά πίσω στη Συρία²³³, ενώ κατά την επιστροφή του φέρνει μαζί του τα εκατό θαυμαστά άλογά του. Στην προίκα της κόρης περιλαμβάνονται δώδεκα κυνηγετικές λεοπαρδάλεις από τη Συρία και ένα ημερωμένο λιοντάρι, ενώ παραδείσια πτηνά ζουν στον κήπο του Διγενή στον Ευφράτη.

Αγαθά

Η μεταφορά του πλούτου του αμιρά από τη Συρία στη Ρωμανία και η προίκα που λαμβάνει ο Διγενής αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για την κινητικότητα των αγαθών κατά τη μέση βυζαντινή εποχή. Τριακόσιες καμήλες και μουλάρια χρειάστηκαν για να μεταφέρουν τον χρυσό, το ασήμι και τα πολύτιμα υφάσματα του αμιρά. Η προίκα της κόρης περιλαμβάνει -εκτός από τα άγρια ζώα- δώδεκα μουλάρια με υφάσματα, κοσμήματα από χρυσάφι και σμάλτο, αλλά και δέκα βάγιες και δώδεκα σωματοφύλακες ως συνοδούς και υπηρέτες του ζευγαριού. Περιλαμβάνει ακόμη 300.000 νομίσματα, τις εικόνες των τριών αρχαγγέλων σμαλτωμένες και διακοσμημένες με πολύτιμες πέτρες και -το πιο σημαντικό- το σπαθί του Πέρση βασιλιά Χοσρόη. Τέλος, στην περιγραφή της πολυτελούς κατοικίας του Διγενή στον Ευφράτη οι αναφορές σε φοίνικες και βάλσαμο από την Αίγυπτο, στους εξωτικούς ομιλούντες παπαγάλους και στα πολύτιμα αραβικά

²³³ Ε 275. 279-280: «αὐτοῦ φαρία σὲ ἔστειλα ἐπιλεκτά, δρομαῖα...Τὸν βάδεον καβαλίκευσε ... καὶ οἱ φάρες ἂν σὲ ἀκολουθοῦν, ἐσὲν κανεῖς οὐ φθάνει.»

καλύμματα της κλίνης του Διγενή αποτελούν ενδείξεις της κινητικότητας πολυτελών αγαθών μέσω διεθνών εμπορικών δικτύων.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, κυρίως μετά τον 10^ο αιώνα, οι στρατιωτικοί αριστοκράτες -όπως ο Διγενής- δεν διέφεραν πολύ από τους ισχυρούς φυλετικούς ή τοπικούς ηγεμόνες της ανατολικής μεθορίου, οι οποίοι υιοθετούσαν την ενδυμασία της μουσουλμανικής ελίτ και φιλοξενούσαν καλεσμένους με παρόμοιο τρόπο- σε μαξιλάρια και χαλιά. Είναι εμφανής, επομένως, στο κείμενο -κυρίως μέσω της περιγραφής της κλίνης του Διγενή- η προσπάθεια των τοπικών ελίτ να υιοθετήσουν πολιτισμικές πρακτικές που συνέβαλαν στη σύγκλιση με τη μουσουλμανική κοινωνία και να προβάλλονται ως μια οικεία μορφή εξουσίας που θα τους αναγνώριζε ως φίλους στα μάτια τους.²³⁴

Επιπρόσθετα, η γέφυρα του Ευφράτη με τον αποτροπαϊκό τάφο του Διγενή δεν αποτελεί μόνο όριο που χωρίζει τους λαούς, αλλά αποτελεί κατεξοχήν “τεχνολογία” που καθ’ όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας ενώνει και διευκολύνει την φυσική κινητικότητα σε όλες τις προαναφερθείσες μορφές,²³⁵ αλλά επίσης το εμπόριο²³⁶ και τη διακίνηση ιδεών και πολιτισμού όπως θα δούμε στη συνέχεια.

1.β. Γραπτή επικοινωνία, πολιτισμικές πρακτικές και λογοτεχνικές αναφορές

Το γραπτό μήνυμα της εμίρισσας θέτει σε κίνηση έναν ολόκληρο μηχανισμό: πεντακόσιοι ευγενείς έφιπποι Άραβες διασχίζουν τα σύνορα και μεταφέρουν κρυφά το γράμμα στον αμιρά με σκοπό να τον συνοδεύσουν πίσω στη Συρία. Η εμίρισα στην επιστολή της θυμίζει στο γιο της το προσκύνημα τους στο Μεγάλο Τζαμί του Προφήτη στη Μέκκα,²³⁷ όπου θάφτηκαν οι παππούδες του αμιρά και περιγράφει την κατά τον θρησκευτικό νόμο τιμωρία που επέκειται για τον ίδιο και τον οίκο του εξαιτίας της εξωμοσίας του. Η αναφορά στο τελετουργικό του προσκυνήματος και η

²³⁴ Eger, *The Islamic-Byzantine frontier*, 250.

²³⁵ Για τον Simmel, οι όχθες του ποταμού δεν αποτελούν μόνο όριο που εμποδίζει την κινητικότητα, αλλά είναι και δυνητικά γεφυρώσιμες. Μόνο οι άνθρωποι είναι σε θέση να συλλάβουν νοητικά αυτές τις συνδέσεις ως διαχωρισμένες και, ως εκ τούτου, ότι χρειάζονται σύνδεση, δεδομένου ότι η διάβαση των «ορίων», φυσικών ή ανθρωπογενών (γέφυρες, πύλες, σύνορα) είναι απαραίτητη για να ανταλλάσσουν πληροφορίες, χρήματα και αντικείμενα. Simmel on culture, 171. Αυτές τις πολύπλοκες διασταυρώσεις μεταξύ διαφορετικών συστημάτων κινητικότητας επιχειρήσαμε να καταγράψουμε στον κώδικα Ε.

²³⁶ Στη συνοριακή γραμμή μαρτυρείται ανταλλακτικό εμπόριο βυζαντινών κτηνοτροφικών προϊόντων (γαλακτοκομικά και ζώα) με σιτηρά από τα ισλαμικά σύνορα, ακόμη και σε περιόδους πολέμου. Συγγραφείς όπως ο Ψευδο-Jahiz, Ibn al-Faqlh και Ibn al-'Adlm, (9^{ος} -10^{ος} αι.), επιβεβαιώνουν τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες των Βυζαντινών και το εμπόριο ζωικού κεφαλαίου και προϊόντων ζωϊκής προέλευσης, συμπεριλαμβανομένων χαλιών και υφασμάτων. Eger, *The Islamic-Byzantine frontier*, 262.

²³⁷ Η επίσκεψή τους στον τάφο του Μωάμεθ δεν αποτελεί προσκύνημα για τους Μουσουλμάνους. Αυτή η σύγχυση είναι αναμενόμενη μεταξύ των βυζαντινών, διότι όταν οι μουσουλμάνοι της Συρίας πηγαίνουν στη Μέκκα, θα εισέλθουν πρώτα στην al-Madīnah, βόρεια της Μέκκας για να ξεκουραστούν και έπειτα επισκέπτονται το τζαμί του Μωάμεθ, στο οποίο βρίσκεται ο τάφος του. Αυτή η επίσκεψη είναι μια σούννα, όχι ένα από τα τελετουργικά του προσκυνήματος. Μετά την ανάπαυσή τους και την επίσκεψή τους στο τζαμί, συνεχίζουν το ταξίδι τους στη Μέκκα, για να ξεκινήσουν τις τελετουργίες του προσκυνήματος. Ως εκ τούτου, οι βυζαντινοί συγγραφείς πίστευαν ότι το ισλαμικό προσκύνημα σχετιζόταν με την επίσκεψη στον τάφο του Μωάμεθ. Muhammad, *The conversion*: 121-149.

πολεμική ρητορική του αμιρά εναντίον του Ισλάμ αποδεικνύουν ότι ο ποιητής γνώριζε πολλά ισλαμικά ζητήματα, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι ήταν χριστιανός ακρίτης.²³⁸

Στο κείμενο ανιχνεύονται και αραβικά έθιμα, όπως το σήκωμα του χεριού ως ένδειξη αποδοχής της ήττας και η κατασκευή φυλαχτών από τα δόντια λιονταριού. Θα πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι η περιγραφή της ομορφιάς των γυναικών του χαρεμιού φανερώνει την κρυφή γοητεία που ασκεί στους βυζαντινούς ο ισλαμικός κόσμος και η κουλτούρα του, που βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τον ελληνορωμαϊκό και βαθιά χριστιανικό, πλέον, πολιτισμό του Βυζαντίου. Οι πολιτισμικές πρακτικές και αντιλήψεις που αναφέρονται στο Έπος προφανώς αντανακλούν δημοφιλείς πεποιθήσεις για τους Άραβες που κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο.

Τέλος, ο ποιητής στην εισαγωγή του γ' άσματος σε μία αποστροφή του προς τους αναγνώστες αναφέρει τον Όμηρο και τους Έλληνες ποιητές (Ε 712-719). Η έμμεση αναφορά στην Ιλιάδα, στις αριστείες που πραγματοποίησαν και τα βάσανα υπόμειναν εξαιτίας του του έρωτα οι *θαυμαστοί Έλληνες*, αποδεικνύει ότι τα Ομηρικά έπη ήταν πολύ γνωστά στη μέση βυζαντινή εποχή.²³⁹

1.γ. Κοινωνική κινητικότητα

Το Έπος δίνει πολλές πληροφορίες για τη θέση των ηρώων στη βυζαντινή κοινωνία και τη σχέση τους με τα υπόλοιπα πρόσωπα ή την εξουσία. Η κοινωνική θέση υπόκειται σε μεταβολή ανοδική ή καθοδική μέσω των προσωπικών επιλογών τους ή της δράσης τους στον πόλεμο. Έτσι, για παράδειγμα, παρατηρούμε ότι ο αμιράς από κατεξοχήν εχθρός της Ρωμανίας γίνεται Βυζαντινός μετά τη μεταστροφή του στον Χριστιανισμό και το γάμο του με τη Βυζαντινή κόρη. Αποκτά κρατικό αξίωμα²⁴⁰ και γίνεται, τυπικά τουλάχιστον, αποδεκτός ως ισότιμο μέλος της οικογένειας του αριστοκρατικού στρατιωτικού οίκου των Δουκών. Προφανώς, σε αυτό συντέλεσε το υψηλό αξίωμα του αμιρά και η υψηλή καταγωγή του από Άραβες ευγενείς.²⁴¹ Κατά παρόμοιο τρόπο και ο γάμος του Διγενή με την κόρη του σημαντικού στην κρατική ιεραρχία στρατηγού της Λυκανδού αποτελεί μια τακτική που ενισχύει την κοινωνική θέση του ήρωα και του προσφέρει νέες ευκαιρίες.

Ωστόσο, η ευγένεια του Διγενή δεν περιορίζεται μόνο στην εξ αίματος διττή ευγενική καταγωγή του και στην εξ αγχιστείας (με το γάμο) κοινωνική του άνοδο. Το κοινωνικό κύρος του ήρωα διατρανώνεται από την εκπληκτική ανδρεία που επιδεικνύει σε κάθε αναμέτρηση του είτε με τα στοιχεία της φύσης είτε στα πεδία των μαχών. Η ιδιόμορφη ευγένεια του Διγενή επιβεβαιώνει τη θέση του Kazhdan ότι ο όρος ευγένεια στο Βυζάντιο διαμορφώνεται αρχικά από τον αυτοκράτορα

²³⁸ Muhammad, The conversion, 121-149.

²³⁹ Για την εκπαίδευση στο Βυζάντιο βλ. Kazhdan – Wharton-Epstein, Change in byzantine culture, 120-126.

²⁴⁰ Είδαμε ότι ο αμιράς παραχώρησε γη στους εξωμότες συγγενείς του, πράξη στην οποία θα μπορούσαν να προβούν υψηλόβαθμοι κρατικοί αξιωματούχοι μόνο με βασιλική έγκριση.

²⁴¹ Στη Ρωμανία μαρτυρούνται περιπτώσεις αφομοίωσης και ένταξης τέτοιων μη «εθνικών» ομάδων, (όπως στην ιστορία του εμίρη), χωρίς να λείπουν βέβαια η μισαλλοδοξία, οι διώξεις, οι πολίτες δεύτερης κατηγορίας, οι κοινωνικές διαφορές, η έλλειψη ανοχής και η ανισότητα πρόσβασης στην εξουσία. Kaldellis, Romanland, 271.

αλλά και από τα ήθη και τις παραδόσεις της βυζαντινής κοινωνίας αφού δεν υπάρχει ρητό νομικό πλαίσιο που να την καθορίζει.²⁴²

Επιβεβαιώνεται λοιπόν η αντίληψη ότι η ευγένεια των Βυζαντινών ενισχύεται από οποιασδήποτε άλλη αρετή κατέχει κάποιος σε εξαιρετικό βαθμό, όπως στην περίπτωση του Διγενή, την ανδρεία. Ακόμη, οι στρατηγοί δεν διορίζονται βάσει της αριστοκρατικής καταγωγής τους, αλλά από τα κατορθώματα τους και τις επιτυχίες τους στο πεδίο της μάχης.²⁴³ Η θέση κάθε βυζαντινού άρχοντα είναι επισφαλής, εφόσον ανά πάσα στιγμή η καριέρα του κινδύνευε να τερματιστεί, η περιουσία του να κατασχεθεί και ο ίδιος να διωχθεί ή να εξοριστεί, όπως συμβαίνει με τον στρατηγό Δούκα, παππού του Διγενή.

Είναι αξιοσημείωτο επίσης το γεγονός ότι ο Διγενής του Εσκοριάλ δεν επιθυμεί να αναλάβει κάποιο αξίωμα ούτε στον Βυζαντινό στρατό ούτε στους απελάτες γιατί, όπως λέει ο ίδιος, δεν θέλει ούτε να εξουσιάζει ούτε να εξουσιάζεται από κανέναν. Πράγματι, κάθετοι κοινωνικοί δεσμοί με την αυτοκρατορική εξουσία δεν εμφανίζονται στο Βυζάντιο πριν τον 11ο αιώνα.²⁴⁴ Μέχρι τότε οι κοινωνικοί δεσμοί είναι αδύναμοι, εφόσον, αφενός το κράτος ήταν ανίκανο να προστατεύσει τους κατοίκους του που φρόντιζαν οι ίδιοι για την προστασία τους και για την άμυνά τους εναντίον των εχθρών και αφετέρου, οι οριζόντιοι κοινωνικοί δεσμοί δεν είχαν ιδιαίτερα αναπτυχθεί. Φαίνεται πως στο Έπος αυτή την αίσθηση της ανασφάλειας που ήταν ριζωμένη στον πυρήνα της κοινωνίας της υπαίθρου έρχεται να θεραπεύσει ο λαϊκός ήρωας Διγενής Ακρίτης.

Από την άλλη πλευρά, ενώ οι φυλετικοί δεσμοί στο Βυζάντιο παρέμειναν εμβρυακοί τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αιώνα, στο ποίημα διαπιστώνουμε την αναγέννηση της αριστοκρατίας, με την εμφάνιση ισχυρών οίκων και την επανεμφάνιση του πατρωνυμικού συστήματος.²⁴⁵ Στο ποίημα το επιβεβαιώνουν οι επανειλημμένες αναφορές στους Δούκες και στην προσωνομία του ήρωα, Διγενής Ακρίτης. Η ευγένεια του Διγενή ενισχύεται επίσης από αρετές όπως η αυτοπεποίθηση, η ρητορική ικανότητα, το ιπποτικό και το χριστιανικό ήθος, αλλά και από την επίδειξη του προσωπικού πλούτου και της πολυτελούς ενδυμασίας και πολεμικής εξάρτυσης που του προσθέτουν συμβολικό κύρος.²⁴⁶

²⁴² Kazhdan, *Social'nyj sostav gospodvyscego*, 142-185.

²⁴³ Κείμενα του 10ου αιώνα δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν την αριστοκρατία της εποχής έναν νέο και ασταθή θεσμό. Από τον 11ο αιώνα και μετά, όταν το παραδοσιακό ιεραρχικό σύστημα των αμοιβών και τιμών υποχωρεί και μια νέα αριστοκρατία εμφανίζεται, η βυζαντινή κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια σταθερή κάθετη κοινωνική κινητικότητα που συνυπάρχει, ωστόσο, με την κληρονομική κατοχή δύναμης, πλούτου και υπόληψης. Angold, *The byzantine aristocracy*, 58-78.

²⁴⁴ Kazhdan-Constable, *People and power*, 29.

²⁴⁵ Το ευγενές όνομα μπορούσε να κληρονομηθεί από τον πατέρα, τη μητέρα ή ακόμη και από τη μητέρα της μητέρας. Kazhdan-Constable, *People and power*, 29.

²⁴⁶ Magdalino, *Honour among Romaioi*, 183 – 218.

2. Η ταυτότητα του ήρωα

Εισαγωγικά

Κατά τον Haldon, η εικόνα του εαυτού είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας μιας κοινωνίας και προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για το πώς οι άνθρωποι πίστευαν ότι λειτουργεί ο κόσμος τους, δηλαδή για το “συμβολικό σύμπαν” εντός του οποίου μπορούμε να σκεφτούμε το “πολιτισμικά δυνατό”.²⁴⁷ Πράγματι, στο Έπος διαπιστώνουμε ότι η ταυτότητα του Διγενή ως μέλους της στρατιωτικής αριστοκρατίας των συνόρων ορίζεται με ακρίβεια και σαφήνεια, σε βαθμό που η ευγενής διγένεια και η ακριτική ιδιότητα να αποτελούν την επωνυμία του ήρωα.

Όπως συνάγεται και μέσα από το κείμενο, η αναδιοργάνωση της διοίκησης με τη δημιουργία των θεμάτων ήταν μια σημαντική μεταρρύθμιση που, αφενός, ενίσχυσε την άμυνα της αυτοκρατορίας στα ανατολικά σύνορα και, αφετέρου, οδήγησε στη δημιουργία μιας ισχυρής στρατιωτικής αριστοκρατίας στην περιφέρεια, η οποία συχνά ερχόταν σε αντιπαράθεση με την κεντρική εξουσία. Αυτό συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας και στην ανάδυση μιας ισχυρής τοπικής αριστοκρατίας η οποία διέθετε μια αίσθηση αυτονομίας και ανεξαρτησίας από την κεντρική εξουσία και η οποία προβάλλεται ιδιαίτερα στο χειρόγραφο Ε.²⁴⁸

Ο βυζαντινός Καππαδόκης ευγενής Βασίλειος Διγενής Ακρίτης ²⁴⁹

Ρωμαίος

Στο Έπος υπάρχουν έντεκα αναφορές στη *Ρωμανία*.²⁵⁰ Οι εννέα γίνονται στο άσμα του αμυρά που απηχεί κυρίως μνήμες του 8ου και 9ου αιώνα όταν το Χαλιφάτο επιδίδεται σε καταστροφικές επιθέσεις στη Μικρά Ασία. Αυτές οι τραυματικές εμπειρίες από τις αραβικές επιθέσεις ασφαλώς έχουν ενισχύσει την εθνική ταυτότητα των χριστιανών κατοίκων της ανατολικής μεθορίου, η οποία ξεκάθαρα αντιδιαστέλλεται με την αντίπαλη αραβο-ισλαμική ταυτότητα.²⁵¹

Στο κείμενο, επίσης, υπάρχουν πολλές αναφορές στο εθνικό επίθετο Ρωμαίος, το οποίο συνήθως χρησιμοποιείται ως μειωτικός χαρακτηρισμός από το στόμα των Αράβων για να περιγράψει τις νίκες που κατάφεραν πολεμώντας εναντίον τους²⁵² και μόνο μία αναφορά γίνεται στους *εύγενεις*

²⁴⁷ Haldon, A social history of Byzantium, 11-12.

²⁴⁸ Τον 10ο αιώνα η επαρχιακή αριστοκρατία της Παφλαγονίας και της Χαλδίας, όπου ανήκε και ο οίκος των Δουκών, αντιμετώπιζε τους Άραβες της Μελιτηνής και της μεθορίου της Μεσοποταμίας. Οι αριστοκράτες του θέματος των Ανατολικών, της Καππαδοκίας και του Χαρσιανού αντιμετώπιζε τους Άραβες της Κιλικίας και Αντιοχείας. Σολωμνίδου, Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών, 288.

²⁴⁹ Για την ανάλυση των προσωνυμιών του Διγενή, βλ. Trapp, Epos oder roman, 642.

²⁵⁰ Ε 198, 203-204, 344, 362: οι αναφορές στη *Ρωμανία* αφορούν τη διάβαση των συνόρων Βυζαντίου και χαλιφάτου. Στον κατηχητικό λόγο του εμίρη προς τη μητέρα του στη Ράκα (Ε 543- 559 και 577), ο εμίρης τέσσερις φορές αναφέρεται στην *Ρωμανία*, την οποία συνδέει άρρηκτα με την ορθοδοξία: « Έγώ ἐγύρευσα Συρίαν, καὶ Ρωμανίαν ἀπόσω ... Ἄμ' εἰς τὴν Ρωμανίαν εἶδαν οἱ ὀφθαλμοί μου τὴν πανύμνητον Θεοτόκον... καὶ ὁ Παράδεισος <αὐτὸς> εἰς Ρωμανίαν ἔναι».

²⁵¹ Kaldellis, Romanland, 96, 271.

²⁵² Ε 29: «αὐτὸς σκυλὶ Ρωμαῖος ἐν', μῆ σὲ κακοδικήσῃ.» Ε 15 «φουσάτα πάλιν ἔντρεψα πέρσικα καὶ ρωμαῖκα».

Ρωμαίους από τον αμιρά στο στίχο 369. Το θηλυκό επίθετο *Ρωμαία* και *Ρωμαίσσα* απαντάται στο γράμμα της εμίρισσας²⁵³ ενώ το ουδέτερο επίθετο *ρωμαϊκό* αναφέρεται στα αιχμάλωτα κορίτσια και στα άλογα και το κούρεμά τους.²⁵⁴ Ωστόσο, στο κείμενο δεν γίνεται καμία αναφορά στη *ρωμαϊκή* γλώσσα.

Στα άσματα του Διγενή, αντίθετα, έχουμε δύο μόνο αναφορές στην στη Ρωμανία.²⁵⁵ Ο ήρωάς μας δεν πολεμά πλέον τους Άραβες ούτε υπάρχουν αναφορές σε άλλες εθνοτικές ή εθνικές ομάδες, αφού πλέον οι ανδραγαθίες του είναι προσωπικές και δεν αφορούν τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας. Η ιστορία του Διγενή προφανώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, απηχεί μνήμες από τον 10ο και τις αρχές του 11ου αιώνα όταν ειρήνη επικρατεί μεταξύ των δύο λαών. Οι Άραβες και οι Σύροι αποτελούσαν πλέον ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και συντέλεσαν στη δημιουργία της μεικτής κοινωνίας που απεικονίζεται στο Έπος.²⁵⁶

Το κείμενο, επομένως, συνάδει, εν μέρει, με την άποψη του Καλδέλλη²⁵⁷ ότι οι Βυζαντινοί, όπως άλλωστε και ο Άραβες, είχαν διαμορφώσει μια αρκετά σαφή αντίληψη για την εθνική (και θρησκευτική) τους ταυτότητα και είχαν επίγνωση του ποιοι δεν ήταν Ρωμαίοι. Χώρα τους ήταν η Ρωμανία και η αίσθηση της “ρωμαϊκής” ταυτότητας δεν ήταν μια λογοτεχνική κατασκευή ούτε αποτελούσε χαρακτηριστικό μόνο της αριστοκρατίας της αυλής. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ένιωθαν Ρωμαίοι και ως τέτοιοι παρουσιάζονται σε όλες τις βυζαντινές και ξένες πηγές.²⁵⁸ Ωστόσο, ο Στουραΐτης επισημαίνει ότι οι Ρωμαίοι υπήκοοι είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν διάφορες ταυτότητες παρά τον ομογενοποιητικό ρωμαϊκό λόγο της Κωνσταντινούπολης και την πολιτιστική ομοιομορφία της αυλικής ελίτ.²⁵⁹ Τέλος, η αμφίσημη μεικτή ταυτότητα του ήρωα ως διγενής και ακρίτης προβάλλει την ιδιαίτερη τοπική ταυτότητα της αριστοκρατίας της ανατολικής μεθορίου.²⁶⁰

E 255-256: «πόσους Ρωμαίους ἔσφαξεν; Τὰς φυλακὰς ἐγέμισεν ἄρχοντας τῶν Ρωμαίων.»

²⁵³ E 70: «νὰ εἶν' καὶ ἡ κόρη θαυμαστή, νὰ ἐνὶ καὶ Ρωμαίσσα» E 267-268: «Καὶ ἐστὶ ἐπαραξέβηκες ἀπὸ τοὺς συγγενούς σου, τοὺς φίλους σου τοὺς εὐγενεῖς, <ὥς> διὰ Ρωμαίας ἀγάπην.»

²⁵⁴ E 265: «Πόσα κοράσια ἤφερεν εἰς τῆς Συρίας τὰ κάστρα, ρωμαϊκὰ καὶ περσικὰ;» E 1425: «πουλάρια ...ρωμαϊκὰ κουρεμένα.» E 1470: «στρώνω...πουλάριν κουρεμένον, ρωμαϊκόν»

²⁵⁵ Στον στίχο 731 βλέπουμε ότι ο αμιράς «Ἐπῆρεν τοὺς (τρισχιλίους Τούρκους καὶ Ἀραβίτας) καὶ ἐξέβηκεν ἔξω εἰς Ρωμανίαν» και, τέλος, μόλις στον στίχο 1692 για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στην ιδιότητά του του ήρωα ως διοικητή στρατιωτικού σώματος ακριτών: «τοὺς εἶχεν πάντας φύλακας εἰς τὰς στενὰς κλεισούρας καὶ ἐφύλαττον τὴν Ρωμανίαν ἀπὸ <τὰ> βάρβαρα ἔθνη».

²⁵⁶ Kaldellis, Romanland, 254.

²⁵⁷ Kaldellis, Romanland, 271.

²⁵⁸ Για την ρωμαϊκή ταυτότητα των Βυζαντινών, βλ. και Kazhdan-Constable, *People and power*, 120.

²⁵⁹ Οι ποικίλες εθνοπολιτισμικές (π.χ. αμιράς) και ομολογιακές ομάδες (π.χ. Παυλικιανοί) όχι μόνο θεωρούνταν πλήρη μέλη της βυζαντινής πολιτείας αναφορικά με τις φορολογικές υποχρεώσεις τους προς το κράτος, αλλά τροφοδότησαν τον στρατό και όσοι μπόρεσαν να αφομοιώσουν την κουλτούρα της ελίτ, απέκτησαν υψηλά αξιώματα. Συγκεκριμένα, οι Παυλικιανοί στρατολογούνται για αιώνες στους αυτοκρατορικούς στρατούς παρά τις αιρετικές απόψεις τους. Stouraitis, *Byzantine romanness*, 133-134.

²⁶⁰ Για την ακριτική ταυτότητα των ανατολικών συνόρων, βλ. Haldon, *Warfare*, 243-244. Για τη βυζαντινή αμφισημία, βλ. Kazhdan-Constable, *People and power*, κεφ. 7, 144-161.

Καππαδόκης

Ο Διγενής είναι Καππαδόκης. Η ιστορία της Καππαδοκίας είναι γεμάτη από συγκρούσεις, αλλαγές και ανακατατάξεις. Μετά τον 7^ο αι. η επαρχία της Καππαδοκίας ενσωματώνεται στην ενιαία διοικητική δομή της αυτοκρατορίας. Θα οργανωθεί, στην κορύφωση του θεσμού των θεμάτων, σε τέσσερα θέματα (Χαρσιανόν, Σεβάστεια, Λυκανδός και Καππαδοκία).²⁶¹ Αυτά τα θέματα, γνωστά ως "μεγάλα ρωμαϊκά" θέματα, είχαν σημαντική στρατηγική σημασία για την άμυνα των ανατολικών συνόρων.²⁶²

Μετά την εμφάνιση των Αράβων τον 7^ο αιώνα η Καππαδοκία λόγω της θέσης της δεν μπόρεσε να αποφύγει τις αραβικές επιδρομές αφού βρέθηκε στο επίκεντρο αυτών των συγκρούσεων και για ένα διάστημα μάλιστα πέρασε υπό την αραβική κυριαρχία. Η ανακατάκτηση περιοχών της Καππαδοκίας από τους Βυζαντινούς και η εγκατάσταση σε αυτά Αρμενίων και Σύρων τον 10^ο αιώνα οδηγεί στη δημιουργία "των μικρών αρμενικών θεμάτων" (Μελιτηνής, Ταρσού και Τεφρικής). Αυτά τα θέματα, σε αντίθεση με τα "μεγάλα", είχαν μικρότερη έκταση και πιθανώς πιο περιορισμένες αρμοδιότητες.

Κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα οι βυζαντινές παραμεθόριες περιοχές της Καππαδοκίας και των γειτονικών περιοχών ήταν οχυρωμένες, κυρίως αγροτικές, και βρίσκονταν σε ορεινές περιοχές με αραιό πληθυσμό και περιορισμένη αγροτική παραγωγή. Το περιβάλλον της Καππαδοκίας και του υψιπέδου της Ανατολίας χαρακτηριζόταν από ένα σχετικά ξηρό ηπειρωτικό και ημι-ερημικό κλίμα. Το έδαφος ανάμεσα στον ποταμό Άλυ στα βόρεια και τα βουνά του Ταύρου στα νότια ήταν ορεινό και τραχύ με ψηλές ηφαιστειακές κορυφές. Ανάμεσα στις κορυφές, παρά το τραχύ έδαφος, υπήρχαν σχετικά ημι-άνυδρες, άδενδρες λεκάνες. Αυτές οι λεκάνες ήταν κατάλληλες για μικρής κλίμακας καλλιέργειες όπως π.χ. τα σταφύλια, τα οποία μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στο πλούσιο σε μεταλλεύματα και νερό ηφαιστειακό έδαφος. Η ζωή στο οροπέδιο ήταν επισφαλής λόγω των σχεδόν καθημερινών αραβικών επιδρομών. Από τον 7^ο έως τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, οι πόλεις και η ύπαιθρος στα βυζαντινά σύνορα, βασίζονταν κυρίως στις δικές τους δυνάμεις για επιβίωση και άμυνα. Ωστόσο, η κεντρική κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη διατηρούσε την επιρροή της μέσω της αυξημένης φορολογίας, της διατήρησης τοπικών στρατιωτικών δυνάμεων και της χρηματοδότησης οχυρώσεων σε τοπικό επίπεδο. Η Εκκλησία, ως κάτοχος γης, συχνά συνεργαζόταν με την κεντρική εξουσία για τη διατήρηση της αυτοκρατορικής τάξης. Στις επαρχίες επικρατούσαν τοπικά συστήματα εξουσίας σε ατομικό και κοινοτικό επίπεδο.²⁶³

²⁶¹ TIB 2, 44, 63f., 76. Για τα αντίστοιχα θέματα βλ. Μικρά Ασία, 259-274 (θέμα Καππαδοκίας), 299-305 (θέμα Χαρσιανού), 331-335 (θέμα Σεβαστείας). Για το θέμα της Λυκανδού βλ. παραπάνω σημ. 180.

²⁶² Η ονομασία αυτή δινόταν σε αντίθεση με τα νέα, «μικρά αρμενικά θέματα». Βλ. Oikonomidès, Organisation, 285-302.

²⁶³ Eger, The Islamic-Byzantine frontier, 247-249.

Οι αναφορές στην Καππαδοκία και τη Λυκανδό, οι πολλές αναφορές στις κλεισούρες²⁶⁴ και σε πρόσωπα που μαρτυρούνται κυρίως στην γενεαλογία του αμιρά και έδρασαν στην περιοχή σε μια χρονική περίοδο που καλύπτει πολλούς αιώνες,²⁶⁵ αναδεικνύουν αφενός την πολυπλοκότητα της διοικητικής οργάνωσης της Καππαδοκίας καθώς και την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών εθνικών και πολιτιστικών ομάδων. Η μεγάλη στρατιωτική σημασία της περιοχής, οι οχυρώσεις, οι μάχες και οι επιδρομές αντανakλώνται στο κείμενο, αφού η Καππαδοκία αποτελεί το πεδίο δράσης των αγώνων των ηρώων στα άσματα του αμιρά και του Διγενή.

Βασίλειος

Στον κώδικα E το πλήρες όνομα του ήρωα αναφέρεται μόνο μία φορά, στον εισαγωγικό στίχο του γ' άσματος: *Ὁ θαυμαστός Καππαδόκας Βασίλειος Ἀκρίτης* (E 1092). Το βαπτιστικό του όνομα Βασίλειος απαντά επίσης στο α' άσμα στον εισαγωγικό στίχο²⁶⁶ και πιο κάτω, όταν του απευθύνεται ο Φιλοπαππούς αποκαλώντας τον «κύρ Βασίλη» και «Βασίλη» (E 678, E 687).²⁶⁷

Ο Cheynet²⁶⁸ μας πληροφορεί πως σε σφραγίδες που χρονολογούνται μεταξύ του 10ου και του 12ου αιώνα, το όνομα Βασίλειος βρίσκεται έκτο ανάμεσα στα δέκα πιο εύχρηστα ονόματα της περιόδου. Αξίζει να επισημάνουμε ότι ο Διγενής είναι συνονόματος δύο επιφανών Μακεδόνων βασιλέων, του Βασίλειου Α' και του Βασίλειου Β', οι οποίοι συνέδεσαν το όνομά τους με μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες στην Μικρά Ασία.²⁶⁹ Προφανής είναι, επίσης, και η σύνδεση του ονόματος του Διγενή με τον σπουδαιότερο Άγιο της Καππαδοκίας, τον Μέγα Βασίλειο, επίσκοπο της Καισάρειας και Πατέρα της Εκκλησίας.

Διγενής και Ακρίτης

Η προσωνομία του ήρωα Διγενής,²⁷⁰ οφείλεται στη διπλή καταγωγή του από μητέρα Ρωμαία και πατέρα Άραβα, γεγονός που, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, συμβολίζει τη συνάντηση, τη σύγκρουση και την τελική μίξη δύο πολιτισμών στα ανατολικά σύνορα.²⁷¹ Ωστόσο, ενώ το γένος της μητέρας είναι καθαρά «ρωμαϊκό», η γενεαλογία του πατέρα του – εάν, βέβαια, κάποιες από τις υποθέσεις

²⁶⁴ Ενδεικτικά βλ. E 405,491,512,629. Λόγω της στρατιωτικής σημασίας της Καππαδοκίας, στα ορεινά περάσματα του Ταύρου και του Αντίταυρου, κατασκευάστηκαν οχυρωματικά έργα, οι κλεισούρες, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανασχεση των επιδρομών από την Ανατολή. Αυτά τα οχυρά επέτρεψαν στους Βυζαντινούς να ελέγχουν τις στρατηγικές διαβάσεις και να καθυστερούν ή να αποτρέπουν την προέλαση των εχθρών. Εκτός από τις οχυρώσεις, η Καππαδοκία χρησιμοποιήθηκε ως στρατιωτικό κέντρο για τη συγκέντρωση και την προετοιμασία εκστρατειών, ενώ η πεδινή έκταση της περιοχής επέτρεπε τη συγκέντρωση μεγάλων στρατιωτικών δυνάμεων. ODB, 1132, s.v. KLEISOURA (A. Kazhdan).

²⁶⁵ Βλ. πιο πάνω, σελ. 15-16.

²⁶⁶ E 623: «*Ὁ θαυμαστός Βασίλειος, τὸ φῶς τῶν ἀνδρειωμένων*»

²⁶⁷ Για την τιμητική προσηγορία «κυρ» βλ. πιο πάνω, σημ.66.

²⁶⁸ Βλ. σχετικά, Cheynet, *Anthroponymie aristocratique*, 271-272.

²⁶⁹ Jeffreys, G/E, 34.

²⁷⁰ Ενδεικτικά, E 1097, 1099, 16967,1698.

²⁷¹ Αναλυτικά για το γένος του Διγενή, βλ. πιο πάνω σελ.16-18.

μας είναι σωστές- απηχεί και αρμενικές ρίζες.²⁷² Η ακριβής προέλευση της προσωνυμίας, ωστόσο, παραμένει ασαφής. Σύμφωνα με τον Beaton,²⁷³ ο διασκευαστής του Έπους συνέλαβε την ιδέα της διπλής καταγωγής του ήρωα ως σύμβολο των δύο πολιτισμών και την ενέταξε στην παράδοση των ακριτικών ασμάτων. Ο Ricks, από την άλλη πλευρά, πιστεύει ότι ένας λόγιος συγγραφέας βρήκε το όνομα Διγενής στο άσμα του εμίρη και στη συνέχεια το απέδωσε στον Ακρίτη, ως σύμβολο της διπλής καταγωγής του ήρωα. Υποστηρίζει ακόμη ότι η προσωνυμία Ακρίτης χρησιμοποιήθηκε στην παράδοση του Έπους, όταν το περιεχόμενο και η σημασία του όρου είχαν πλέον ξεχαστεί.²⁷⁴

Η αναφορά στους ακρίτες τόσο από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο²⁷⁵ όσο και από τον Κεκαυμένο,²⁷⁶ καθώς και η πυκνή χρήση του όρου ακρίτης στο Έπος του Διγενή υπογραμμίζει τη διαχρονική παρουσία και σημασία αυτού του θεσμού στα σύνορα. Η περιγραφή της ζωής στα παραμεθόρια κάστρα από τον Κεκαυμένο με τις ομοιότητες που παρουσιάζει με το Έπος του Διγενή μας δίνει μια εικόνα της καθημερινότητας και των προκλήσεων που αντιμετώπιζαν οι ακρίτες. Ωστόσο, η έλλειψη αναφορών σε αντιπαραθέσεις του Διγενή με τους Άραβες έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση συνεχών επιδρομών που περιγράφει ο Κεκαυμένος, γεγονός που υπογραμμίζει την πολυπλοκότητα των συνθηκών που επικρατούσαν στα σύνορα αλλά και τη διαφορετικότητα της οπτικής των δύο συγγραφέων.²⁷⁷

3. Θεσμοί και κοινωνικά δίκτυα στο Έπος του Διγενή του Εσκοριάλ

Εισαγωγικά

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη μεθόριο αναπτύσσονται νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων και μια νέα βυζαντινή “στρατιωτική” αριστοκρατική ταυτότητα αναδύεται, αυτή των συνοριακών ζωνών όπου οι ξαφνικές επιθέσεις των εχθρών απαιτούσαν γρήγορες αποφάσεις. Καθώς η αυξανόμενη ισχύς της ακριτικής αριστοκρατίας αποτελούσε μια πρόκληση για την κεντρική εξουσία, οι αυτοκράτορες προσπάθησαν να περιορίσουν την επιρροή της με αποτέλεσμα οι επαρχιακές πόλεις και τα συνοριακά χωριά συχνά να εξηγείρονται εναντίον της κεντρικής εξουσίας ή να επιδιώκουν την ανεξαρτησία τους. Αυτή τη νέα κοινωνική δυναμική των ακριτών που επιδιώκουν την ανεξαρτησία από κάθε μορφή εξουσίας αναδεικνύεται με κάθε ευκαιρία από τον ποιητή του Έπους μέσα από τη μορφή του ευγενούς ήρωα Διγενή.

²⁷² Βλ. σχετικά Μουσελώμ και Καροήλης πιο πάνω, σελ. 15.

²⁷³ Beaton, Oral poem, 21.

²⁷⁴ Ricks, D, Is the Escorial Akrites a unitary poem?, 192, σημ. 25.

²⁷⁵ Ο *ἀκρίτης (miles limitaneus)* ή στρατιώτης που στάθμευε στα σύνορα αποτελούσε ένα σημαντικό μέλος της βυζαντινής κοινωνίας και του στρατού των ανατολικών συνόρων. Η εξέλιξή του με την πάροδο του χρόνου σε συνοριακό διοικητή με φρούριο και στρατό είναι ενδεικτική της σημασίας του ρόλου των ακριτών στην προστασία των συνόρων της αυτοκρατορίας. Jeffreys, G/E, xxxii-xxxiii. Κωνστ. Πορφ., Βασίλειος τάξις, 489.12. Ωστόσο, στο χειρόγραφο E, η λέξη χρησιμοποιείται ως προσωνυμία του ήρωα. Ενδεικτικά, E 722, 733, 1025. Jeffreys, G/E, xxxii-xxxiii.

²⁷⁶ Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, 21-24.

²⁷⁷ Pertusi, Akritai e Ghâzi, 27-72.

3.α. Θεσμοί

Στον κώδικα Ε εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία μνεία στον αυτοκράτορα, ενώ οι μοναδικές αναφορές στην κρατική διοίκηση αφορούν τους δύο στρατηγούς, τον πατέρα της βυζαντινής αιχμάλωτης και τον πεθερό του Διγενή, ο οποίος κινητοποιεί την στρατιωτική φρουρά του θέματος της Λυκανδού για να καταδιώξει τον ήρωα. Ωστόσο, ο Δούκας είναι εξόριστος λόγω ανταρσίας,²⁷⁸ ενώ ο στρατηγός της Λυκανδού και ο στρατός του αναγκάζονται να υποχωρήσουν εμπρός στο πολεμικό μένος του Διγενή. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι ενώ η Καππαδοκία αποτελούσε σημαντικό κέντρο του Χριστιανισμού αφού η Καισάρεια ήταν η πρώτη σε ιεραρχία και κύρος μητρόπολη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και πατρίδα των Μεγάλων Πατέρων (Βασίλειου του Μέγα, Γρηγόριου Ναζιανζηνού και Γρηγόριου Νύσσης) που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της χριστιανικής θεολογίας,²⁷⁹ στο Έπος δεν γίνεται καμιά αναφορά στο θεσμό της εκκλησίας: ο γάμος του Διγενή με την κόρη φαίνεται να είναι πολιτικός και, ακόμη και στο τέλος της ζωής του, δεν γίνεται καμία αναφορά στο μυστήριο της εξομολόγησης, της μετάληψης ή της παρουσίας ιερέα. Η σχέση των ηρώων με τον θεό είναι βαθιά γνήσια αλλά και βαθιά προσωπική, χωρίς τη μεσολάβηση των επίγειων εκπροσώπων του θεού.²⁸⁰

Από την άλλη πλευρά, ο θεσμός που πρωτοστατεί στο Έπος είναι ο αριστοκρατικός οίκος.²⁸¹ Στο κείμενο έχουμε πολλές αναφορές στην συγγένεια, όπως, για παράδειγμα, στο ρόλο των Δουκών στην απελευθέρωση της αδερφής τους και στη συνεχή παρουσία τους στο πλευρό του αμιρά μετά την εγκατάσταση του στον πατρικό οίκο τους. Οι λεπτομερείς αναφορές στους προγόνους του Διγενή υπηρετούν, σε ιδεολογικό επίπεδο, την ανάδειξη της συνέχειας των πατρογονικών οίκων μέσα στο χρόνο, ενώ στο πρώτο του κυνήγι προβάλλεται από τον ήρωα η υποχρέωση να τιμήσει το ένδοξο παρελθόν τους.²⁸² Τέλος, βασική υποχρέωση των απογόνων του οίκου είναι να εξασφαλίσουν τη συνέχειά του στο μέλλον, κάτι όμως που δεν εκπληρώνεται από τον ήρωα: ο Διγενής πεθαίνει χωρίς απογόνους και ο οίκος του καταλύεται.

²⁷⁸ Ε 140: «Τὸν κύρην μας ἐξόρισαν διὰ μούρτη εἰς τὰ φουσαῖτα»

²⁷⁹ Εγκυκλ. ΕΜΕ, σ.ν., «Καισαρείας Μητρόπολις (Οθωμανική Περίοδος)», 2005 (Ε. Χαριτόπουλος).

²⁸⁰ Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι εκτός της πιθανής σύνδεσης του Καροήλη, θείου του αμιρά με τον Καρβέα, δε γίνεται καμία νύξη στους Παυλικιανούς που έπαιξαν για αιώνες σημαντικό ρόλο στην ιστορία της ανατολικής μεθορίου.

²⁸¹ Ο οίκος στο Βυζάντιο αποτελεί τη βασική κοινωνική δομή. Ο Angold υποστηρίζει ότι ο ευγενής δεν καθορίζεται μόνο από τη θέση του στην ιεραρχία, αλλά και από το γεγονός ότι ανήκει σε έναν οίκο και αναγνωρίζεται ως μέλος μίας ευρύτερης κοινωνικής συνάρθρωσης ατόμων που απαρτίζεται αφενός από την πυρηνική οικογένεια και αφετέρου από τον ευρύτερο κύκλο των συγγενών και εργαζόμενων σε αυτόν με ποικίλες μορφές εξάρτησης και υπηρεσίας που μοιραζόταν την κοινή αίσθηση του ανήκειν. Angold, *The byzantine aristocracy*, 92-111.

²⁸² Ε 748-749: «Καὶ οὐ θέλω δοξασθῆναι ἐγὼ ὡς ἀπὸ τοῦ πατρός μου, ἀλλὰ δοξάσειν <ἔχω> ἐγὼ πατέραν καὶ μητέραν»

3.β. Κοινωνικά Δίκτυα: Ο μόνος (;) Διγενής

Ο ήρωας από τη στιγμή της ενηλικίωσής του σε όλη του τη ζωή πορεύεται μόνος, όπως ο ίδιος εμφατικά δηλώνει με κάθε ευκαιρία,²⁸³ σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου που είναι κοινωνικά ενταγμένα.²⁸⁴ Στο γ' άσμα ο ποιητής μας θυμίζει ότι ο Διγενής, μετά την αρπαγή της γυναίκας του, επέστρεψε στον οικό του, όπου έζησαν με τους γονείς του. Όταν αυτοί πέθαναν, ο ήρωας εγκαταλείπει τη σταθερότητα και την ασφάλεια του πατρικού οίκου -ό,τι, δηλαδή, είχε εξασφαλίσει ο πατέρας του με το γάμο και τον προσηλυτισμό του στην ορθοδοξία- και περιπλανιέται στα όρη της Καππαδοκίας.

Κινείται ανατολικά προς την περιοχή του Ευφράτη και διαπράττει ανδραγαθίες διαμένοντας με τη γυναίκα του σε σκηνή κοινωνικά απομονωμένος, όπως οι νομάδες Άραβες συγγενείς του.²⁸⁵ Κατά τις περιπλανήσεις του στα βουνά, κυριολεκτικά μόνος μετά το θάνατο των γονιών του αφού ήταν μονογενής και αποκομμένος από τα δεσμά του πατρογονικού οίκου και της τάξης του, δεν ενδιαφέρεται να εξουσιάζει και να ανδραγαθεί με άλλους,²⁸⁶ ούτε καν με την προσωπική του φρουρά. Οι *αγούροι* του Διγενή αποτελούν ίσως το μοναδικό δίκτυο του ήρωα· του συμπαραστέκονται στη μάχη και αποτελούν μέλη του οίκου του στον Ευφράτη. Είναι η «οικογένειά» του, αφού παρίστανται στον θάνατό του.

Όχι μόνο ο Διγενής, αλλά και η γυναίκα του δεν ακολουθεί τις κοινωνικές νόρμες. Πρόκειται για μια γυναίκα ευγενικής καταγωγής που δεν εκπληρώνει τον κοινωνικό της ρόλο, αφού δεν έχει παιδιά, δεν κατοικεί σε οικό, περιπλανιέται σε άγριους τόπους και διαβιώνει σε σκηνή, παρίσταται σε αιματηρές συγκρούσεις με ληστές και άγρια θηρία, τραγουδά, γελά και εκφράζει άγρια χαρά με τις ανδραγαθίες του συζύγου της. Σαφώς, αυτές οι πράξεις δεν συνάδουν με το πρότυπο της Βυζαντινής περιορισμένης και σεμνής κόρης που απαιτεί η κοινωνία της εποχής της.

Παρόλο, όμως, που οι δύο ήρωες με το να επιλέγουν μια μοναχική ζωή κινούνται έξω από το πλαίσιο που ορίζει η καταγωγή και η κοινωνική τους θέση ποτέ δεν πορεύονται μόνοι. Στην περιπλάνησή του ο Διγενής έχει πάντα δίπλα του οδηγό και συμπαραστάτη το θεό. Στο άσμα του αμιρά παρατηρήσαμε ότι ο θερμός κατηχητικός λόγος του εμίρη προς τη μητέρα του απηχεί τα βυζαντινά

²⁸³ Ο ποιητής μας πληροφορεί ότι ο ήρωας μετά το θάνατο των γονιών του απέμεινε μόνος και μοναχός με την αγαπημένη του γυναίκα (E 1095-1096). Οι τρεις απελάτες τον συναντούν μονάχο (E 1221) και όταν του ζητούν να γίνει αρχηγός τους, αυτός δηλώνει περιφρονητικά «*ἐγὼ μονογενὴς εἶμαι καὶ μόνος θέλω ὀδεύειν καὶ μόνος κόρην ἔλαβα καὶ τίποτα οὐ χρήζω. Ποτὲ μοῦ οὐκ ἐσυνήθισα ἀνδραγαθεῖν μεῖ ἄλλους*», E 1299-130. Ακόμη και την τελευταία του ώρα θυμίζει στους ακρίτες του τα φοβερά θηρία που χρειάστηκε να αντιμετωπίσει μόνος, επειδή αυτοί σκόρπισαν τρομαγμένοι: «*Εγὼ καὶ τούτῃ μοναχοὶ ὀδεύαμεν ἀντάμα*», E 1740.

²⁸⁴ Οι απελάτες στο έπος αποτελούν ένα συμπαγές στρατιωτικό σώμα, οργανωμένο κατά τα πρότυπα του τακτικού βυζαντινού στρατού, όπως άλλωστε και ο «στρατός» της Μαξιμούς. Τα μέλη των δύο ομάδων δρουν συνεργατικά και αλληλέγγυα στο εσωτερικό της ομάδας και δημιουργούν δίκτυο συνεργασίας για την εξόντωση του αντιπάλου.

²⁸⁵ Η αρχική διαμονή σε βυζαντινό στρατιωτικό οικό, ακολούθως σε σκηνή και η τελική μόνιμη εγκατάστασή του σε πολυτελή κατοικία στον Ευφράτη επιβεβαιώνουν τη διγένειά του αλλά και την ιδιόμορφη ένταξη του στο βυζαντινό πολιτισμό, Galatariotou, *Oppositions*, 37.

²⁸⁶ Είναι εμφανείς οι ομοιότητες του μοναχικού ήρωα Διγενή με τους ήρωες των ακριτικών τραγουδιών και με τους στρατιωτικούς αγίους που μάχονται μόνοι εναντίον ανθρώπων και θηρίων, Βαρβούνης, *Ενδείξεις*, 126. Métivier, *Byzantine heroes*, 204-225.

πολεμικά κείμενα εναντίον του Ισλάμ, ενώ και στα άσματα του Διγενή, ο ποιητής με κάθε ευκαιρία τονίζει ότι τα κατορθώματα του ήρωα και η υπερφυσική του δύναμη είναι δώρο από τον θεό (όπως, άλλωστε, πιστεύει και η Μαξιμού για την έξοχη γενναιότητά της, E 1396). Μια βαθιά θρησκευτικότητα διαποτίζει όλο το κείμενο καθώς συνεχώς γίνονται αναφορές στη χριστιανική πίστη.²⁸⁷

Σύμφωνα με τον Kazhdan η εμφαντική μοναξιά του ήρωα συνηγορεί με το πνεύμα του 10^{ου} αιώνα που χαρακτηρίζεται από την έξαρση του ατομικισμού και των προσωπικών κατορθωμάτων, ενώ τον 11ο αιώνα επικρατεί η αντίληψη ότι οι μοναχοί και οι ανδρείοι πολεμιστές αναλάμβαναν το ρόλο του προστάτη των αδυνάτων και καθίσταντο πολέμιοι της αδικίας.²⁸⁸ Δεδομένου ότι ο μοναχισμός υπήρξε ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο για τη θεολογία, την πνευματικότητα, την εκκλησιαστική ζωή αλλά και για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή του Βυζαντίου, είναι πιθανόν με τη λέξη *μοναχός* ο ποιητής να προβάλλει στο Έπος του Διγενή ένα πρότυπο “εναλλακτικού” αναχωρητισμού.²⁸⁹

²⁸⁷ Για παράδειγμα, στο πρώτο του κυνήγι, σε αυτή τη διαπίστωση καταλήγουν ο πατέρας με τον θείο του που τον συνοδεύουν και γίνονται αυτόπτες μάρτυρες των ανδραγαθιών του (E781-784) ή όταν, αργότερα, ο Διγενής ορκίζεται στον Άγιο Θεόδωρο (E 891) και στον Χριστό (E1230), ή όταν στο πέραςμα του Ευφράτη σώζεται από βέβαιο πνιγμό με θεϊκή παρέμβαση, αλλά και στο τέλος της ζωής του, όταν νουθετεί τους πιστούς του στρατιώτες (E1751-1758) και βλέπει σε όραμα τον άγγελο του θανάτου (E 1765-1771). Η μητέρα του ήρωα απευθύνει δέηση στην Παναγία την ώρα που ο Διγενής ξεκινάει για την αρπαγή της γυναίκας του (E811-823) αλλά και στο τέλος του έργου η γυναίκα του προσεύχεται στο θεό να θεραπεύσει τον ήρωα (E 1807-1860).

²⁸⁸ Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής, 208-212.

²⁸⁹ Kazhdan - Constable, People and power, 38.

Συμπεράσματα

1. Ο ρόλος της κινητικότητας στο Έπος

Η κινητικότητα ως πρότυπο δράσης στο Έπος του Διγενή μας επιτρέπει να εξερευνήσουμε ζητήματα ταυτότητας, εξουσίας και πολιτισμικής αλληλεπίδρασης. Μέσα από τη διαρκή μετακίνηση ανθρώπων, ιδεών και αγαθών το Έπος απεικονίζει έναν κόσμο σε μετάβαση στον οποίο οι ηρωικές αρετές και οι κοινωνικές στρατηγικές καθορίζουν τη θέση του ατόμου σε μια ανασφαλή αλλά δυναμική κοινωνία.

Η πολυδιάστατη κινητικότητα αποτελεί δομικό στοιχείο του Έπους καθώς δεν περιορίζεται στη φυσική μετακίνηση, αλλά έχει κοινωνικές, πολιτισμικές και συμβολικές διαστάσεις. Οι συνεχείς περιπλανήσεις, οι μάχες και οι μετακινήσεις των ηρώων εντός και εκτός των συνόρων αναδεικνύουν την κίνηση ως κύριο μέσο δράσης και εξέλιξης της πλοκής. Παράλληλα, η κοινωνική θέση των ηρώων μετασχηματίζεται διαρκώς μέσω θρησκευτικής μεταστροφής, γάμων και ανδραγαθιών αντικατοπτρίζοντας την ευελιξία της βυζαντινής κοινωνίας στην αποδοχή νέων ταυτοτήτων.

Τα αγαθά (π.χ. ίπποι, πολύτιμα υφάσματα) και οι πολιτισμικές πρακτικές (π.χ. τελετουργικά, έθιμα) λειτουργούν ως σύμβολα κοινωνικού κύρους και πλούτου. Η μετακίνηση αγαθών (π.χ. ο πλούτος του αμιρά, η προίκα της κόρης,) δεν αφορά μόνο την οικονομική ανταλλαγή αλλά και την επίδειξη ισχύος. Ο ίππος, για παράδειγμα, δεν είναι απλά μέσο μεταφοράς αλλά αποτελεί ένδειξη αριστοκρατικής καταγωγής και στρατιωτικής υπεροχής.

Η φύση και τα ζώα (π.χ. λιοντάρια, αρκούδες) δεν είναι στοιχεία του τοπίου, αλλά συμβολίζουν την άγρια δύναμη της φύσης που ο ήρωας πρέπει να υποτάξει. Το κυνήγι, οι μάχες με τα θηρία και η κατοχή εξωτικών ζώων (π.χ. λεοπαρδάλεων) ενισχύουν τον ηρωικό χαρακτήρα του Διγενή, τονίζοντας τη σύνδεση ανάμεσα στην ανδρεία και την κυριαρχία του πάνω στο περιβάλλον.

Το Έπος γεφυρώνει τον βυζαντινό και τον αραβικό κόσμο. Η γνώση ισλαμικών πρακτικών (π.χ. το προσκύνημα στη Μέκκα ή το φυλακτό) και η απεικόνιση της “γοητείας” του ισλαμικού πολιτισμού (π.χ. το χαρέμι) φανερώνουν μια περίπλοκη σχέση ανταγωνισμού και σεβασμού μεταξύ των δύο λαών. Οι χαρακτήρες (π.χ. ο αμιράς και ο Διγενής) ενσαρκώνουν αυτήν την μεικτή ταυτότητα, κινούμενοι στα σύνορα, ανάμεσα σε θρησκείες και πολιτισμούς.

Το Έπος δίνει έμφαση στις πολεμικές συγκρούσεις των ακριτών και στην ιδιόμορφη κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται στη μεθόριο. Η κοινωνική κινητικότητα (π.χ. η άνοδος του αμιρά μέσω γάμου) και η επισφαλής θέση των αξιωματούχων (π.χ. εξορία του

στρατηγού Δούκα) αποτυπώνουν μια κοινωνία σε μετάβαση, όπου τα προσωπικά κατορθώματα και οι στρατιωτικές επιτυχίες μπορούν να ξεπεράσουν την καταγωγή. Παράλληλα, η εμφάνιση ισχυρών οικογενειών (π.χ. οι Δούκες) προμηνύει την άνοδο της αριστοκρατίας των Κομνηνών.

2. Κοινωνική δυναμική και θεσμοί

Ο Διγενής Ακρίτης προβάλλεται ως ο ανεξάρτητος ήρωας που με την πολεμική δράση του προστατεύει τους κατοίκους των συνόρων. Ο ήρωας αρνείται να δεσμευτεί σε κρατικές ή κοινωνικές ιεραρχίες (π.χ. αρνούμενος αξιώματα) και η ανδρεία και η ευγένειά του δεν οφείλονται τόσο στην καταγωγή του όσο στις πράξεις του, γεγονός που ίσως υποδεικνύει μια αλλαγή στάσης της βυζαντινής αριστοκρατίας και κοινωνίας του 11^{ου} αιώνα αναφορικά με τα κριτήρια επιλογής στην ανάληψη αξιωμάτων.

Η αντίσταση του Διγενή απέναντι σε κάθε μορφή εξουσίας (αυτοκρατορικής ή άλλης) μαρτυρά τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνεται στα σύνορα όπου η ακριτική αριστοκρατία αναδεικνύεται ως μια ανεξάρτητη και ισχυρή δύναμη. Οι συνοριακοί άρχοντες, όπως ο Διγενής, αντιμετωπίζουν τις απειλές των εχθρών με γρήγορες αποφάσεις και ανδραγαθίες, αποκτώντας έτσι κοινωνικό κύρος. Η απουσία αναφορών στον αυτοκράτορα και η υπονόμηση της κρατικής εξουσίας (π.χ. η ήττα του στρατηγού της Λυκανδού από τον μοναχικό ήρωα) φαίνεται να εκφράζουν ένα αίσθημα δυσαρέσκειας και την αυξανόμενη τάση για αυτονομία της επαρχιακής αριστοκρατίας. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, λοιπόν, ότι επειδή το κράτος αδυνατούσε να ελέγξει αποτελεσματικά και να υποστηρίξει άμεσα στρατιωτικά τις απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, οι συχνές εξεγέρσεις και η επιδίωξη ανεξαρτησίας των συνοριακών χωριών και πόλεων αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής που κινείται ο ήρωας.

Ο θεσμός της οικογένειας και των αριστοκρατικών οίκων αποτελεί κεντρικό στοιχείο του Έπους. Η έμφαση στην καταγωγή και τη συνέχεια των οικογενειών (π.χ. γενεαλογίες, εξιστόρηση των δεινών που απειλούν τον οίκο του αμιρά) φωτίζει τη σημασία των πατρογονικών δεσμών και της κληρονομικής ευγένειας. Ωστόσο, ο Διγενής, ως μονογενής και χωρίς απογόνους, διακόπτει αυτή τη συνέχεια, γεγονός που ενισχύει το δραματικό στοιχείο της ιστορίας.

Η γυναίκα του Διγενή και η Μαξιμού αποτελούν εξαιρέσεις που παραβιάζουν τις παραδοσιακές νόρμες της βυζαντινής κοινωνίας. Η γυναίκα του Διγενή δεν είναι ούτε μητέρα ούτε νοικοκυρά αλλά συντροφεύει τον σύζυγό της στις περιπέτειες του είτε ως μάρτυρας είτε ως βοηθός και εκφράζει χωρίς καμία γυναικεία συστολή τη χαρά και ενθουσιασμό της για τις ανδραγαθίες του. Η Μαξιμού στον αντίποδα της κόρης με την εξέχουσα ανδρεία της διεκδικεί μία ισάξια τουλάχιστον θέση στον ηρωικό κόσμο των

ανδρών. Αυτές οι απεικονίσεις μπορεί να αντανakλούν μια εναλλακτική αντίληψη για τον ρόλο της γυναίκας στις συνοριακές περιοχές στις οποίες οι συνθήκες απαιτούσαν μεγαλύτερη ευελιξία.

Ο Διγενής παρουσιάζεται επίσης ως μοναχικός ήρωας που απορρίπτει τις κοινωνικές νόρμες και τις ιεραρχίες. Η επιλογή του να ζήσει σε σκηνή, μακριά από τον πολιτισμό και τις κοινωνικές συμβάσεις, τονίζει την ανεξαρτησία του και την επιθυμία του να ζήσει σύμφωνα με τις δικές του αρχές. Η μοναξιά του, ωστόσο, δεν είναι απόλυτη, καθώς συνοδεύεται από τη γυναίκα του και την πνευματική του σχέση με τον Θεό.

Παρά τη βαθιά χριστιανική πίστη των ηρώων, η εκκλησία ως θεσμός απουσιάζει από το Έπος. Ο γάμος του Διγενή είναι πολιτικός και η σχέση των ηρώων με τον Θεό είναι προσωπική και άμεση, χωρίς τη διαμεσολάβηση ιερέων ή την τέλεση εκκλησιαστικών τελετουργιών, γεγονός που συνηγορεί με την υπόθεση ότι το αρχέτυπο του Έπους του Εσκοριάλ μπορεί ίσως να αναζητηθεί σε εποχή πριν την καθιέρωση του θρησκευτικού γάμου από τον Λέοντα τον Σοφό.

Η βαθιά θρησκευτικότητα του Έπους συνδυάζεται με έναν ισχυρό ατομικισμό. Αυτή η αντίληψη εντάσσεται στο πνεύμα του 10ου και 11ου αιώνα, όταν οι μοναχοί και οι πολεμιστές αναλάμβαναν τον ρόλο του προστάτη των αδυνάτων και των πολέμιων της αδικίας. Ο Διγενής μπορεί να θεωρηθεί, επομένως, ως ένας "εναλλακτικός" αναχωρητής, που ζει μια ζωή ανδραγαθιών και πίστης μακριά από τις κοινωνικές υποχρεώσεις και νόρμες.

Το Έπος του Διγενή Ακρίτη αποτελεί έναν καθρέπτη της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής των βυζαντινών συνόρων. Μέσα από την ιστορία του μοναχικού ήρωα αναδεικνύονται θέματα ανεξαρτησίας, αντίστασης στην κεντρική εξουσία και αναζήτησης μιας προσωπικής και αυθεντικής πίστης. Η αποσιώπηση των δύο πανίσχυρων θεσμών του Βυζαντίου, του κράτους και της εκκλησίας, και η έμφαση στην οικογένεια και τις ατομικές αρετές αντανakλούν τις αλλαγές και τις αντιφάσεις μιας εποχής σε μετάβαση.

3. Η ταυτότητα του Διγενή ως αντανakλαση της συνοριακής πραγματικότητας

Ο Διγενής εκφράζει τη βυζαντινή "εθνική" συνείδηση, η οποία είναι αλληλένδετη με τη χριστιανική πίστη και την πίστη στην αυτοκρατορία. Η συχνή χρήση του όρου "Ρωμαίος" και "Ρωμανία" στο Έπος φανερώνει μια σαφή αντίληψη της εθνικής ταυτότητας, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από τις πολύχρονες συγκρούσεις με τους Άραβες και την ανάγκη προστασίας των συνόρων. Ωστόσο, στο Έπος του Διγενή, η εθνική ταυτότητα δεν περιορίζεται σε έναν στενό εθνικισμό που περιχαράκωνει τους ήρωες, αλλά παρέχει χώρο για την αποδοχή της πολιτισμικής πολυμορφίας των πληθυσμών που κατοικούν στα

σύνορα, χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι τα βυζαντινά σύνορα αποτελούσαν “ζώνες ρευστής επαφής”.²⁹⁰

Στο Έπος αυτό επιβεβαιώνεται από τις συχνές αναφορές στη Ρωμανία ως ορισμένη επικράτεια, στις κλεισούρες, στο θέμα της Λυκανδού και στη στρατιωτική οργάνωσή του, και, κυρίως, από την προσωνομία του ήρωα- Ακρίτης- που κατεξοχήν ορίζει την ταυτότητα του. Παρόλο που η έντονη κινητικότητα ανθρώπων, αγαθών και ιδεών που διέσχιζαν αυτά τα σύνορα δεν αναιρεί την ύπαρξη των συνόρων ούτε τα καθιστά ρευστά, θεωρούμε ότι η έντονη πολιτισμική αλληλεπίδραση που παρατηρείται στα σύνορα διαμόρφωσε την ιδιαίτερη ταυτότητα που πρόβαλλε για τον εαυτό της η στρατιωτική αριστοκρατία των ανατολικών συνόρων, σύμβολο της οποίας αποτελεί ο μεικτής καταγωγής λαϊκός ήρωας Διγενής Ακρίτης.

Η Καππαδοκία, αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ταυτότητάς του Διγενή. Η επιλογή της Καππαδοκίας που στη διαχρονία της είναι γεμάτη συγκρούσεις και πολιτισμικές επιρροές ως πατρίδας του ήρωα μαρτυρά τη στρατηγική σημασία των συνόρων και την ιστορική πολυπλοκότητα της περιοχής. Η αναφορά στα θέματα (π.χ. Λυκανδός) και στις κλεισούρες υπογραμμίζει τη σημασία της στρατιωτικής οργάνωσης και της άμυνας στη μεθόριο, καθώς και την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών ομάδων (Βυζαντινών, Αρμενίων και Σύρων).

Η προσωνομία Ακρίτης αναδεικνύει τη σημασία των συνοριακών φυλάκων στην άμυνα και την προστασία της αυτοκρατορίας απέναντι στις εξωτερικές απειλές. Ωστόσο, η έλλειψη αναφορών σε συγκρούσεις με Άραβες στα άσματα του Διγενή (σε αντίθεση με το άσμα του αμιρά) υποδηλώνει μια εξέλιξη στις συνθήκες των συνόρων, όταν πλέον η ειρήνη και η συνύπαρξη είχαν αρχίσει να επικρατούν.

Η διπλή καταγωγή του ήρωα αποτελεί σύμβολο της μακρόχρονης σύγκρουσης, της δυναμικής αλληλεπίδρασης και της τελικής συνύπαρξης των δύο πολιτισμών στα ανατολικά σύνορα, όπου οι εθνοτικές και πολιτισμικές ταυτότητες συχνά αναμειγνύονταν. Αυτή η μεικτή, σχεδόν ρευστή ταυτότητα του ήρωα απεικονίζει την πραγματικότητα των συνοριακών περιοχών, όπου οι γάμοι μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών ομάδων και η πολιτισμική ανταλλαγή ήταν κοινά φαινόμενα. Η διγένεια του Ακρίτη τον καθιστά σύμβολο φιλίας και συνεργασίας ανάμεσα στον χριστιανικό και τον ισλαμικό κόσμο.

Είναι επίσης αξιοσημείωτη η προβολή της καθαρά προσωπικής και άμεσης σχέσης του Διγενή με τον Θεό και η απουσία της ορθόδοξης εκκλησίας ως θεσμού ο οποίος ασκεί σκληρή

²⁹⁰ «Πρόκειται για ζώνες επαφής που ελέγχονταν από το κράτος, οι οποίες μπορούσαν να είναι πιο ανοιχτές ή πιο κλειστές ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική της αυτοκρατορίας»: Kaldellis, *Byzantine borders*, 100-124.

πολεμική απέναντι στο ισλάμ. Επομένως, το Έπος του Διγενή πιθανόν αντανακλά ενός είδους κριτική απέναντι στην εκκλησιαστική ιεραρχία ή εκφράζει την επιδίωξη μιας πιο απλής και αυθεντικής πίστης που χαρακτηρίζει τη ζωή στη μεθοριακή ζώνη, όπου οι θεσμοί της εκκλησίας μπορεί να ήταν λιγότερο παρόντες. Αφετέρου, δεν “δαιμονοποιεί”, αλλά αντίθετα βλέπει με συμπάθεια και αλληλεπιδρά ειρηνικά με τους μουσουλμάνους γείτονες από την άλλη πλευρά των συνόρων.

Η ταυτότητα του μυθικού ήρωα Διγενή Ακρίτη στον κώδικα Ε, ως συλλογικό και πολιτιστικό λογοτεχνικό προϊόν, αποτελεί έναν συνδυασμό εθνοτικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών στοιχείων. Ως Ρωμαίος και Άραβας και Ακρίτης, ο Διγενής ενσαρκώνει τη δυναμική αλληλεπίδραση και τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών καθώς και την ανάγκη για αυτονομία στις συνοριακές περιοχές. Η πολλαπλή ταυτότητά του διαμορφώνεται από την κινητικότητα του και αποτελεί ένα ισχυρό σύμβολο των προκλήσεων που αντιμετώπιζαν οι τοπικοί πληθυσμοί και των ικανοτήτων που ανέπτυξαν για να αντεπεξέρχονται στις ανάγκες της άμυνας και αντιμετώπισης των κινδύνων με την ευελιξία και προσαρμοστικότητα που απαιτούνταν σε έναν μεθοριακό κόσμο γεμάτο συγκρούσεις και αλλαγές. Η βυζαντινή κοινωνικο-οικονομική οργάνωση στα ανατολικά σύνορα -όπως αναπαρίσταται- υποδεικνύει ότι, όσον αφορά την αυτονομία και την επιβίωση, η ζωή των ανθρώπων στη μεθόριο δεν καθοριζόταν μόνο από τις εκάστοτε πολιτικές εντός και εκτός των συνόρων, αλλά και από την ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις ιδιόζουσες περιβαλλοντικές και οικονομικές προκλήσεις.²⁹¹

Εν κατακλείδι, η μελέτη του Έπους του Διγενή Ακρίτη του κώδικα του Εσκοριάλ φαίνεται να διαψεύδει τις πρώιμες αναπαραστάσεις της συνάντησης μουσουλμάνων και χριστιανών, όπως αυτές προκύπτουν μέσα από τις αφηγήσεις της βυζαντινο-αραβικής μεθορίου.²⁹² Στο Έπος η δυσοίωση πρόβλεψη των πρώτων αιώνων για μια μελλοντική “σύγκρουση πολιτισμών” που οραματιζόταν έναν πολωμένο κόσμο όπου μουσουλμάνοι και χριστιανοί μάχονται συνεχώς με ενδιάμεσες ανάπαυλες και ίσως τελικά κατέστρεφαν ο ένας τον άλλον, παρ’ ελπίδα, δεν φαίνεται να επαληθεύεται.

²⁹¹ Η πολιτική απέναντι στους πληθυσμούς στα σύνορα ήταν ρευστή και εξαρτιόταν περισσότερο από τις συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη παρά από τα γεγονότα στα σύνορα, στο Lilie, Byzantine population policy, 243-254.

²⁹² Eger, The Islamic-Byzantine frontier, 1.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ- ΣΕΙΡΕΣ-ΣΥΛΛΟΓΕΣ- ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ-ΛΕΞΙΚΑ

<i>AB</i>	Analecta Bollandiana
<i>AHR</i>	American Historical Review
<i>AQ</i>	Anthropological Quarterly
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports
<i>BHG</i>	Bibliotheca Hagiographica Graeca
<i>BMGS</i>	Byzantine and Modern Greek Studies
<i>Byz</i>	Byzantion
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>CFHB</i>	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>CJC</i>	Corpus Juris Civilis
<i>CNRS</i>	Centre National de la Recherche Scientifique
<i>CSHB</i>	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
Encycl. Iran	<i>Encyclopaedia Iranica</i> , Online Edition, J. Howard-Johnston (ed.), 2010.
Encycl. Islam	<i>The Encyclopedia of Islam</i> , H.A.R. Gibb et al., (eds.), Leiden, Brill, 1960[i.e.1954]-2008.
Encycl. M.East	Cultural Sociology of the Middle East, Asia, & Africa: An Encyclopedia, Sage 2012.
<i>FbRg</i>	Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium, A. P. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Sevčenko (eds.), Oxford University Press, New York and Oxford 1991.

<i>PG</i>	Patrologia Graeca
<i>PmbZ</i>	F. Winkelmann, R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, I. Rochov, B. Zielke, et al. (Hrg.), Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867), 1998-2002. Zweite Abteilung (867-1025), 2009-2013. Berlin - Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
<i>REB</i>	Revue des Études Byzantines
<i>SubsHag</i>	Subsidia Hagiographica
<i>TM</i>	Travaux et Mémoires
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>ΕΑΔΔ</i>	Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών
Εγκυκλ. ΕΜΕ	Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού
ΕΕΒΣ	Έπετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.
ΙΒΕ/ΕΙΕ	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΙΜΕ	Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
ΚΒΕ/ΕΙΕ	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
<i>ΜΙΕΤ</i>	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
<i>ΠΑΑ</i>	Πρακτικά ακαδημίας Αθηνών
Πύλη	Πύλη για την ελληνική γλώσσα (Μεσαιωνική Ελληνική)
<i>TBE</i>	Τομέας Βυζαντινών Ερευνών
<i>TM</i>	Travaux et Mémoires

B. ΠΗΓΕΣ

1. Εκδόσεις του Διγενή Ακρίτη

Hesseling D. C., Le roman de *Digénis Acritas* d' après le manuscrit de Madrid, *Λαογραφία* 3 (1912), 537-604.

Jeffreys, G/E: ed. and trans. E. Jeffreys, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, Cambridge 1998.

Lambros, S., *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers, publiés pour la première fois d'après les manuscrits de Leyde et d'Oxford*, Paris 1880, 111-237.

Legrand, É., *Les exploits de Basile Digénis Acritas. Épopée byzantine publiée d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata*, Paris 1892.

Mavrogordato, Digenes: J. Mavrogordato, *Digenes Akrites, edited with an introduction, translation and commentary*, Oxford 1956.

Αλεξίου, Διγενής Ε: επιμ. Στ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἀρμούρη καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου*, Εστία, Αθήνα 2005.

Ιωαννίδης, Σ., *Ἔπος μεσαιωνικὸν ἐκ τοῦ χειρογράφου Τραπεζοῦντος. Ὁ Βασίλειος Διγενής Ακρίτας, ὁ Καππαδόκης*, Κωνσταντινούπολη 1887.

Καρολίδης, Π., *Τὸ Ἔπος Διγενῆ Ακρίτα κατὰ τὸ χειρόγραφον Μαδρίτης ἢ Ἐσκουριάλ*, ΕΕΒΣ 3 (1926), 329-332.

Μηλιαράκης Α., *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Ἐποποιία Βυζαντινὴ τῆς 10^{ης} ἐκατονταετηρίδος κατὰ τῶ ἐν Ἀνδρῶ ἀνευρεθὲν χειρόγραφον*, Αθήνα 1881.

Πασχάλης Δ., *Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενοῦς Ακρίτου. Πεζὴ διασκευή*, *Λαογραφία* 9 (1926), 305-441.

2. Ελληνικές, λατινικές, αραβικές πηγές

Abu Tammam, The poem: The Poem of Abu Tammam about the fall of Amorium in 838 A.D., ed. H. M. Hassan, *Oriental and African Studies* 13 (2004), 32-72.

Al-Mas'ūdī, Les prairies d'or: Al-Mas'ūdī, *Les prairies d'or (βιβλία I-II)*, ed. C. Barbier De Meynard, (μτφρ. P. De Courteille, Ch. Pellat), Paris 1962, (ανατ. 1989).

Novellae: *Novellae*, ed. R. Scholl - G. Kroll, *CJC III*, Berlin 1895, (ανατ. 1972).

Ἄννα Κομνηνή: *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch-A. Kambylis, *CFHB XL*, Berlin-N. York 2001.

Αχμέτ, *Ὀνειροκριτικόν: Achmetis Oneirocriticon*, ed. F. Drexl, Λειψία 1925.

Βίος Αθανασίας Αιγίνης: *The Life of St. Athanasia of Aegina: Edition and Commentary*, ed. L. Carras, επιμ. A. Moffat, *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 199-224, (BHG 180).

Βίος Λουκά Στειριώτη: *Ὅσιος Δουκάς. Ὁ Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη*, έκδ. Δ. Ζ. Σοφιανός, *Αγιολογικὴ Βιβλιοθήκη* 1, Αθήνα 1989.

Εκλογή: *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V.*, ed. L. Burgmann, *FbRg 10*, Frankfurt 1983.

Ι. Χρυσόστομος: *Joannis Chrysostomi opera omnia*, ed. J. P. Migne, *PG 51*.

Κεκαυμένος, Στρατηγικόν: *Κεκαυμένος Στρατηγικόν*, εκδ. Δ. Τσουγκαράκης, Κανάκης, Αθήνα 1996.

Κωνστ. Πορφ., Βασίλειος τάξις: *Constantini Porphyrogeniti De ceremoniis aulae byzantinae*, ed. I. I. Reiske, *CSHB*, Bonnae 1829.

Λέων ΣΤ', Τακτικά: *The Taktika of Leo VI*, Text, Translation, and Commentary, ed. G. Dennis, *CFHB 49*, Washington DC 2010.

Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις: *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. Van Dieten, *CFHB XI/1*, Berlin-N. York 1975.

Πρόδρομος, Ιστορικά: *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner, Wiener Byzantinistische Studien, τομ. XI, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1974.

Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων: *Procopii Caesariensis opera omnia*, τομ. I: *De bellis libri I-IV*, Lipsiae 1962, τομ. II: *De bellis libri V- VIII*, rec. J. Haury - G. Wirth, Lipsiae 1963.

Πτωχοπροδρομικά: *Πτωχοπρόδρομος*, επιμ. Η. Eideneier, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Σκυλίτζης: *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, ed. Thurn, *CFHB 5*, Berlin-New York 1973.

Συμεών Μάγιστρος: *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, ed. St. Wahlgren, *CFHB 44*, Berlin-New York 2006.

Συν. Θεοφάνη: *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, Chronographia*, ed. I. Bekker, *CSHB*, Bonnae 1838, σελ.3-481.

Ψευδο-Μαυρίκιος, Στρατηγικόν: *Das Strategikon des Maurikios*, ed. G.T. Dennis -E. Gamillscheg, Wien 1981, 1-166.

Γ. Βοηθήματα

Adontz, Digénis: N. Adontz, Les fonds historiques de l' épopée byzantine Digénis Akritas, *BZ 29* (1929), 198-227.

Ahrweiler H. - Laiou A. E. (eds.), *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, *Dumbarton Oaks*, Harvard University Press, Washington DC 1998.

Angold, The byzantine aristocracy: M. Angold, *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, *BAR S221* (1984).

Angold, Wedding: M. Angold, The Wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in the Eleventh and Twelfth Centuries, στο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου (15-17 Σεπτεμβρίου 1988)*, επιμ. Χ. Αγγελίδη, Αθήνα 1989, 201-215.

Angold, Αυτοκρατορία: M. Angold, *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, (μτφ. Ευ. Καργιανιώτη), Αθήνα 1997.

Bartlett R., Mackay A. (eds.), *Medieval frontier societies*, Clarendon Press, Oxford 1989.

Beaton -Ricks, Digenes Akrites: R. Beaton- D. Ricks, *Digenes Akrites. New approaches to byzantine heroic poetry*, Centre for Hellenic Studies, King's College London/University of London, (London 7-8 May 1992), *Variorum* 1993.

Beaton, The medieval greek romance: R. Beaton, *The Medieval Greek Romance*, Cambridge University Press, Cambridge 1989a.

Beck, Ιστορία: H. G. Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, (μτφ. Ν. Eideneier), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.

Bosworth, Byzantium and the Arabs: C. E. Bosworth, Byzantium and the Arabs: War and peace between two world civilizations, στο: Y. Y. Al-Hijji - V. Christides (εκδ.), *Cultural relations between Byzantium and the Arabs*, Athens 2007, 11-28.

Bryer, The historian's Digenes Akrites: A. Bryer, The Historian's Digenes Akrites στο: Beaton -Ricks, *Digenes Akrites*, 93-102.

Canard, Hamdanides: M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, I*, Alger 1951.

Canard, Personnages du roman de chevalerie arabe: M. Canard, Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe *Ḍāt al-Himma wa-l-Baṭṭāl*. Arabica, *Journal of Arabic and Islamic studies* 8 (1961): 158-173.

Canard, Quelques «à-côté»: M. Canard, Quelques «à-côté» de l'histoire des relations entre Byzance et les Arabes, στο: *Studi medievali in onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, σελ. 98-119 [του ιδίου, στο Byzance et les Musulmans, XV].

Cheyne, Aristocratie: J.- Cl. Cheynet, Aristocratie et héritage (XIe-XIIIe siècle), στο: *La transmission du patrimoine* (dir. G. Dagron et J. Beaucamp), Paris 1998, 53-80.

Cheyne, L' anthroponymie: J.-CL. Cheynet, L'anthroponymie aristocratique à Byzance, στο: *L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux*, M. Bourin, J.-M. Martin, F. Menant (éds.), Rome 1996, p. 267-294.

Cheyne, Les Phocas: J.-Cl. Cheynet, Les Phocas, του ιδίου, *La société Byzantine. L'apport des sceaux*, v. 2: *Recherches prosopographiques*, Bilans de recherche 3, Paris 2008, 473-497.

Cheyne, Pouvoir: Cheynet J.-Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990.

Cheyne, Saint Théodore: J.-CL. Cheynet, Le culte de Saint Théodore chez les officiers de l'armée d'orient, στο: *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία*, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Α. Αβραμέας, Α. Λαΐου, Ε. Χρυσός (επιμ.), ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 137-153.

Cheyne, Βυζαντινός κόσμος: J.-Cl. Cheynet, Ο βυζαντινός κόσμος, τομ. Β' στο: *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία (641-1204)*, Γ. Μωυσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Α. Μαραγκάκη (επιμ.), (μτφ. Α. Καραστάθης), Αθήνα 2011.

Cooper - Decker, Byzantine Cappadocia: J. E. Cooper - M. J. Decker, *Life and society in Byzantine Cappadocia*, MacMillan, Great Britain 2012.

Cresswell, On the move: Tim Cresswell, *On the Move: Mobility in the Modern Western World*, Routledge, New York-London 2006.

Dauterman-Maguire, Other icons: E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, *Other icons. Art and power in Byzantine secular culture*, Oxford 2007.

Delouis, Église et serment: O. Delouis, Église et serment, à Byzance: norme et pratique, στο: *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, ed. M.-F. Auzépy, G. Saint-Guillain, Monographies 29, Paris 2008, 211-246.

Dolezal - Mavroudi, Gardens: M.-L. Dolezal - Mavroudi, Theodore Hyrtakenos' *Description of the garden of St. Anna* and the Ekphrasis of Gardens, στο: *Byzantine Garden culture*, A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn (eds.), Dumbarton Oaks, Washington DC 2002, 105-158.

Dölger, Regesten: Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 1. Teil: Regesten von 565-1025*, (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten), Μόναχο 1924.

Eastmond A. (ed.), *Eastern approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, (University of Warwick, Coventry, March 1999), Variorum 2001.

Eger, The Islamic-Byzantine frontier: A. A. Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier. Interaction and Exchange among Muslim and Christian Communities*, LB. Tauris & Co. Ltd, London - New York 2017.

El Cheikh-Saliba, Describing the other: N. M. El Cheikh-Saliba, Describing the Other to Get at the Self: Byzantine Women in Arabic Sources (8th-11th Centuries), *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 40/2 (1997), 239-250.

Fenik, The Escorial version: B. Fenik, *Digenis epic and popular style in the Escorial version*, Crete University Press, Herakleion- Rethymnon, 1991.

Fisher-Boyle, The Cambridge history of Iran: *The Cambridge History of Iran, Vol. 5*, W. B. Fisher, J. A. Boyle (eds.), Cambridge University Press 1968.

Frankopan, Land and power: P. Frankopan, Land and Power in the Middle and Later Period, στο: Haldon, The social history of Byzantium, 112-142.

Galatariotou, Oppositions: C. Galatariotou, Structural Oppositions in the Grottaferrata Digenes Akrites, *BMGS* 11 (1987), 29-68.

Grégoire, Akritas: H. Grégoire, Akritas cite par Théodore Prodrome, *Byz* 25, 26, 27 (1955-1956-1957), 779-781.

Grégoire, Digenis: H. Grégoire, Digenis. Notes complementaires, *Byz* 7 (1932), 317-320.

Grégoire, L' âge héroïque: H. Grégoire, *L' âge héroïque de Byzance*, Mélanges N. Jorga, Paris 1933.

Grégoire, Le problème: H. Grégoire, Le problème de la version 'originale' de l'épopée byzantine de Digénis Akritas, *REB* 6 (1948), 27-35.

Haldon, Social élites: J. F. Haldon, Social Élites, Wealth, and Power στο: Haldon, The social history of Byzantium, 168-211.

Haldon, A social history: J. Haldon, Towards a Social History of Byzantium, του ιδίου, The social history of Byzantium, 1-30.

Haldon, The social history of Byzantium: ed. J. F. Haldon, *The Social History of Byzantium*, Blackwell Publishing Ltd, 2009.

Haldon, Warfare: J. F Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, University College, London 1999.

Harvey, Οικονομική ανάπτυξη: A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, (μτφ. Σταμπόγλη), MIET, Αθήνα 1997.

Hendy, Economy: M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.

Herlihy, Family: D. Herlihy, Family, *AHR* 96, (1991), 1-16.

Hunger, Βυζαντινή λογοτεχνία. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία (Δεύτερος Τόμος). Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών: Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*, MIET, Αθήνα 1992.

Jeffreys, Epic poetry: E. Jeffreys, Medieval Greek epic poetry, στο: Medieval oral literature, K. Reichl (ed.), (In the series De Gruyter Lexikon) Berlin 2012, 457-482.

Jeffreys, Grottaferrata version: E. Jeffreys, The Grottaferrata version of Digenes Akrites: a reassessment, στο: Beaton -Ricks, *Digenes Akrites*, 26-37.

Kaldellis, Byzantine borders: A. Kaldellis, Byzantine Borders Were State Artefacts, not "Fluid Zones of Interaction", στο: Tor – Beihammer, *Border in history*, 100-124.

Kaldellis, Romanland: A. Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.

Kaldellis, The new roman empire: A. Kaldellis, *The new Roman empire: a history of Byzantium*, Oxford University Press, 2024.

Kazhdan, Social'nyj sostav gospodvyuscego: A. Kazhdan, *Social'nyj sostav gospodvyuscego. Massa Vizantii XI-XII vv.*, Μόσχα 1974, 142-185.

Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής: A. Kazhdan, Ο τέλειος μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής; Ο συγκερασμός των κοινωνικών ιδανικών στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 1 2-3-216, 1986.

Kazhdan-Constable, People and power: A. Kazhdan, G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington DC 1982.

Kazhdan-Wharton, Change in byzantine culture: A. Kazhdan, A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries*, Berkeley 1985.

Khoury, Άραβες και Βυζαντινοί: R. A. Khouri al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Θεσσαλονίκη 1983.

Laiou, Consent and coercion: A. Laiou, Sex, Consent, and Coersion in Byzantium, στο: *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, ed. A. Laiou, Washington, DC, 1993, 109-221.

Lemerle, L' histoire des Pauliciens: P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens d' Asie Mineure d' après les sources grecques, *TM* 5 (1973), 1-145.

Lilie, Reaktion: R.-J. Lilie, Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 22, Diss. München 1976.

Lilie, Byzantine population policy: Lilie R.-J., 'Byzantine Population Policy in the Eastern Borderland between Byzantium and the Caliphate from the Seventh through the Twelfth Centuries', στο Tor – Beihammer, *Border in history*, 243-254.

Mackridge, Abduction and marriage: P. Mackridge, 'None but the Brave Deserve the Fair': Abduction, Elopement, Seduction and Marriage in the Escorial Digenes Akrites and Modern Greek Heroic Songs, στο: Beaton -Ricks, *Digenes Akrites*, 150-160.

Magdalino, Aristocratic oikos: P. Magdalino, The Byzantine aristocratic oikos, στο: Angold, *The byzantine aristocracy*, 92-111.

Magdalino, Court society: P. Magdalino, Court Society and Aristocracy, στο: Haldon, The social history of Byzantium, 212-232.

Magdalino, Digenes Akrites: P. Magdalino, Digenes Akrites and Byzantine literature: the twelfth-century background to the Grottaferrata version, στο: Beaton -Ricks *Digenes Akrites*, 1-14.

Magdalino, Honour among Romaioi: P. Magdalino, Honour among Romaioi: the framework of social values in the world of Digenes Akrites and Kekaumenos, *BMGS Vol. 13* (1989), 183-218.

Métivier, Byzantine heroes: S. Métivier, Byzantine Heroes and Saints of the Arab-Byzantine Border (Ninth-Tenth Centuries) στο Tor – Beihammer, Border in History, 204-225.

Morgan, Digenis in Crete: Morgan G., Digenis in Crete, *Κρητικά Χρονικά* 14, (1960), 44-68.

Muhammad, The conversion: T. M. Muhammad, The conversion from Islam to Christianity as viewed by the author of *Digenes Akrites*, *Christiana Orientalia* 7, (2010), 121-149.

Neville, Heroes and Romans: L. Neville, Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium. The Material for History of Nikephoros Bryennios, published online by Cambridge University Press, 05 October 2012.

Nikolaou, Civil marriage: K. Nikolaou, The Byzantines between Civil and Sacramental Marriage, *Bulletin de Correspondance hellenique et contemporain* 1, 2019, 1-11 (<https://doi.org/10.4000/bchmc.285>).

Oikonomides, Contents: N. Oikonomides, The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century, *DOP* 44, 1990, 205-214.

Oikonomidès, L' "épopée" de Digénis: N. Oikonomidès, L' "épopée" de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *TM* 7, 1979, 375-397 [του ιδίου, *Byzantium from the ninth century to the fourth crusade*, V.R. Hampshire -Brookfield 1992, αρ. XVII].

Oikonomidès, Listes de préséance: Éd. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Centre national de la recherche scientifique, Michigan 1972.

Oikonomidès, Organisation: N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance au Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, στο: Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines I, Bucarest 1974, 285-302 [του ιδίου, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, VR London 1976 αρ. XXIV].

Oikonomidès, Saint Théodore: N. Oikonomidès, Le dédoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia, *AB* 104, 1986, 327-335 [του ιδίου, *Byzantium from the ninth century to the fourth crusade*, V.R. Hampshire -Brookfield 1992, αρ. I].

Ostrogorsky, *Ιστορία*: G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τομ. 1-3, (μτφ. Ι. Παναγόπουλος, επιμ. Ε. Χρυσός), Αθήνα 1981.

Patlagean, Chasse: E. Patlagean, De la Chasse et du Souverain Homo Byzantinus, στο: *Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, DOP 46, 257-263.

Patlagean, Un moyen age grec: E. Patlagean, *Un Moyen Age grec: Byzance, 9e-15e siècle*, Albin Michel, 2007.

Pertusi, Akrítai e Ghâzi: A. Pertusi, Tra storia e leggenda: Akrítai e Ghâzi sulla frontiera orientale di Bisanzio, στο: *XIVe congrès international de études byzantines*, (Bucarest, 6-12 Septembre 1971), *Rapports II*, Roumanie 1975, 27-72.

Polemis, The Doukai: D. Polemis, *The Doukai: a Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968.

Politis, Digénis Akritas: L. Politis, Digénis Akritas. A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine, *Scriptorium* 27 (1973), 327-351.

Ragia, Mutual interest groups: E. Ragia, Mutual Interest Groups in a Provincial Context, στο: *Microstructures and Mobility in the Byzantine World*, C. Rapp, Y. Stouraitis, (eds.), Vandenhoeck & Ruprecht, 2024.

Ragia, Social group profiles: E. Ragia, Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions about Social Class Distinctions. *Byzantina Symmeikta* 26, (2016), 309-372.

Ragia, The social position of the soldiers: E. Ragia, The Social Position of the Soldiers and the 'Military Lands'. An Interpretation (6th-10th Centuries), *REB* 80, (2022), 129-179.

Ricks, D., Is the Escorial Akrites a unitary poem?, στο *Byz* vol. 59 (1989), 184-207

Scott, Gender and the politics: J. W. Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York 1988.

Simmel on culture: Georg Simmel, Selected Writings (Published in association with Theory, Culture & Society), David Patrick Frisby, Mike Featherstone (Eds), SAGE Publications Ltd, 1998.

Stouraitis, Byzantine romanness: I. Stouraitis, Byzantine Romanness: From geopolitical to ethnic conceptions, στο: *Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities*, W. Pohl, C. Gantner, C. Grifoni, M. Pollheimer-Mohaupt (Eds.), De Gruyter, Berlin-Boston 2018, 123-140.

Talbot, Holy women: Ed. Alice-Mary Talbot, *Medieval Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*. [Byzantine Saints' Lives in Translation, Vol. 1.], *Dumbarton Oaks*, Washington D.C 1996.

TIB 2: Hild F., Restle M., *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 2, Wien 1981.

Tor – Beihammer, *Border in history: Border in History. From the Rise of Islam to the End of the Crusades*, D. G. Tor and Alexander D. Beihammer (eds.), Edinburgh 2023.

Trapp, *Epos oder roman*: E. Trapp, *Digenes Akrites-Epos oder Roman?* στο: *Studi classici in onore di Quintino Cataudella*, τομ. II (1972), 637-643.

Trapp, *Hagiographische elemente*: E. Trapp, *Hagiographische Elemente im Digenes-Epos*, *Analecta Bollandiana* 94 (1976), 275-287.

Trapp, *Ακρίτας και βυζαντινή αγιολογία*: E. Trapp, *Διγενής Ακρίτας και βυζαντινή αγιολογία*, στο: *Ακρίτες της Ευρώπης. Ευρωπαϊκή Ακριτική παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στο Διγενή Ακρίτα*, τομ. I, Ε. Αρβελέρ (επιμ.), (Αθήνα 2002 & 2004, Ιωάννινα 2004, Κάρπαθος 2004, Θεσσαλονίκη 2004, Βενετία 2004), *Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών αρ. 23*, (2004), 228-234.

Vasiliev, *Byzance et les Arabes*: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, La Dynastie d' Amorium (820-867)*, Vol. 1, *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae* 1, Bruxelles 1959.

Vasiliev, *The life of St. Theodore*: A. A. Vasiliev, *The life of St. Theodore of Edessa*, *Byz* 16 (1944), 165-225.

Wiedemann, *Single combat*: T. Wiedemann, *Single combat and being Roman*, *Ancient Society* 27 (1996).

Αλεξίου, *Ακριτικά*: Στ. Αλεξίου, *Ακριτικά. Το πρόβλημα της εγκυρότητας του κειμένου Ε - Χρονολόγηση - Αποκατάσταση Χωρίων - Ερμηνευτικά*, Ηράκλειο Κρήτης 1979.

Αλεξίου, *Διγενής*: Στ. Αλεξίου, *Ο Διγενής Ακρίτης του Εσκοριάλ*, ΠΑΑ 58.1(1984), 68-83.

Αλεξίου, *Παρατηρήσεις*: Στ. Αλεξίου, *Παρατηρήσεις στον Ακρίτη*, *Αριάδνη* 1,(1983), 41-57.

Αλεξόπουλος, *Η μονομαχία*: Θ. Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία στον βυζαντινό κόσμο (11ος-15ος Αι.)*, ΕΑΔΔ, Αθήνα 2016.

Βαρβούνης, *Ενδείξεις*: Μ. Βαρβούνης, *Ενδείξεις για την ύπαρξη βυζαντινών ακριτικών τραγουδιών σε αγιολογικό κείμενο του αγίου Προκοπίου*, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-2), 123-127.

Ζακυθηνός, *Βυζαντινή ιστορία*: Δ. Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα 1972.

Κονιδάρης, *Η θέση της χήρας*: Ι. Μ. Κονιδάρης, *Η θέση της χήρας στη βυζαντινή κοινωνία από τους πατέρες στους κανονολόγους του 12ου αιώνα*, *Βυζαντινά* 16 (1991), 35-42.

Κοντογιαννοπούλου, *Η προσηγορία κύρ*: Α. Κοντογιαννοπούλου, *Η προσηγορία Κύρ στη βυζαντινή κοινωνία / Le qualificatif kyr dans la société byzantine*, *Βυζαντινά* 32 (2012), 209-226.

Κουκουλές, *Βίος*: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τομ. Α', Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1951.

Λεοντσίνη, Πτηνά: Μ. Λεοντσίνη, Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά Πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7^{ος}-11^{ος} αι.), στο: *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.)*, επιμ. Η. Αναγνωστάκης, Τ. Κόλιας, Ε. Παπαδοπούλου, Διεθνή συμπόσια 21, Αθήνα 2011, 291-317.

Λυκάκη, Αιχμάλωτοι: Μ. Λυκάκη, *Οι αιχμάλωτοι πολέμου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (6ος-11ος αι.): Εκκλησία, Κράτος, διπλωματία και κοινωνική διάσταση*, ΕΑΔΔ, 2016.

Μικρά Ασία: Βασιλική Βλυσίδου, Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Ερευνητική βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1998.

Νικολάου, Η θέση της γυναίκας: Κ. Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, Όψεις της βυζαντινής Κοινωνίας 6*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993.

Ξυγγόπουλος, Ο τάφος του Διγενή: Α. Ξυγγόπουλος, Ο τάφος του Διγενή, *Ελληνικά 20* (1967).

Πολίτης, Εθνικό έπος: Ν. Γ. Πολίτης, *Περί του εθνικού έπους των νεωτέρων Ελλήνων, Λόγος πρυτανικός*, (14 Ιανουαρίου 1907) Αθήνα, [= του ίδιου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τομ. Α', Αθήνα 1920, 237-262].

Πολίτης, Ιστορία: Α. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1985.

Σινάκος, Το κυνήγι : Α. Σινάκος, Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος-12ος αι.), στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος - 12ος αι.)*, Η. Αναγνωστάκης, Τ. Γ. Κόλιας, Ευ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *TBE*, 2011.

Σολομωνίδου, Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών: Αικ. Σολομωνίδου, *Ο κοινωνικός βίος των Ανατολικών επαρχιών του βυζαντινού κράτους κατά τη μέση βυζαντινή εποχή: η μαρτυρία του Βασίλειου Διγενή Ακρίτη*, ΕΑΔΔ, Αθήνα 2016.

Σουμελίδης, Ακριτικά άσματα: Γ. Σουμελίδης, Ακριτικά άσματα, *Αρχαίον Πόντου 1* (1928), 47-96.

Τρωιάνος, Έρωσ και νόμος στο Βυζάντιο: Σ. Τρωιάνος, Έρωσ και Νόμος στο Βυζάντιο στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Σ. Τρωιάνος (επιμ.), Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 173-201.

Τρωιάνος, Τύποι ερωτικής "επικοινωνίας": Σ. Τρωιάνος, Τύποι ερωτικής "επικοινωνίας" στις βυζαντινές νομικές πηγές, στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου, (4-6 Οκτωβρίου 1990), ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, 237-273.

Χαριτόπουλος, Ευ., Καισαρείας Μητρόπολις (Οθωμανική Περίοδος), στο: Εγκυκλ. ΙΜΕ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία Β' 1: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, τομ. Β' 1 (610-867)*, Θεσσαλονίκη 1998.

Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία Β' 2: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, τομ. Β' 2 (867-1081)*, Αθήναι 1988.

Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία Γ' 1: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, τομ. Γ' 1 (1081-1204)*, Αθήνα 2001.

Χριστοφιλοπούλου, Εισαγωγή: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, Ηρόδοτος*, 2005.

Παράρτημα

1. Χάρτες: Corinne Jouanno. — Digénis Akritas, le héros des frontières. Une épopée byzantine [version de Grottaferrata]. Turnhout, Brepols, 1998 (Témoins de notre histoire).

CARTES

187

